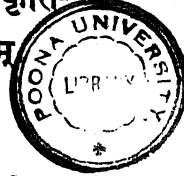

श्रीशारदाम्बा विजयतेतराम

पर्यटनमीमांसा

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यजगद्गुरुश्री-
मच्छङ्कराचार्यश्रीशारदापीठद्वारकासं-
स्थानाधीश्वरश्रीमद्राजराजेश्वर-
शङ्कराश्रमस्वामिनां कृति-
रेषा जागर्तितराम

मुंबय्यां निर्णयसागराख्यमुद्रणालये मुद्रापितम्.

इदं पुस्तकं १८६७ सप्तषष्ठ्युत्तराष्टादशशततमस्य २५ पञ्च-
विंशतितमराजनियमानुसारेण पुनर्मुद्रणाधिकारे
ग्रन्थकृता स्वायत्तीकृतमस्ति.

संवत् १९४७.

- ३७
१८९०

सं ९ १.१

रा १७

१२१२

Q2:496

15C0

15621

जयतिभगवान् हरिणाङ्कचूडामणिः

पर्यटनमीमांसा.

प्राहुर्ग्यस्य प्रदीप्तिं हुतवहरविसोपादिरोचिःप्रकीर्त्तिं
ज्ञानश्चाचेतनात्मत्रिभुवननिबिडध्वान्तमोहापहानम् ।
सत्यं तत्तुच्छभानापगमपरिचितेर्नेतृकं वेदवाच-
स्तं वन्दे सर्वभावैरतुलितकरुणानीरधिं ब्रह्म साम्बम् ॥१॥

यदीयाभिर्ज्ञानाद्यभिमतकलाभिश्च तिसृभि-
र्विचित्रं विश्वं नोऽनुभवपरिपाटीपथगतम् ।
तदप्याम्नायाद्यैर्विहितबहुविन्यासभणितं
तथाप्यस्मादेव व्यवहितगतौ नैव गरिमा ॥ २ ॥

आशास्वद्य महेशभूरिमहिमप्रद्योतितासु स्वयं
खण्डेऽस्मिन्नुपमानहीनसुभगेप्यालक्ष्यतेदभ्रता ।
औन्नत्यस्य महाविभूतिनिलयानामप्यतो दन्तुरां
चर्यां वीक्ष्य विलोपने बहुविदो धर्मस्य मुह्यन्ति नः ॥३॥

तस्मादस्मत्प्रकृतिविशदं धर्मतन्त्रं प्रकृत्य
 प्रायो वेदं तदनु विमलान्यार्षवाक्यानि शश्वत् ।
 आस्थायेदं प्रकरणमथोप्याङ्गलादिप्रभिन्न-
 द्वीपोद्युक्तानपि करुणया वक्ति किञ्चिन्निगूढम् ॥ ४ ॥

इह खलु ब्राह्मणादीनां प्रत्यासन्नसमारम्भसंसाधनैकनिका-
 मानां प्रस्तुते हि गम्यागम्यदेशविशेषविमर्शादिप्रस्तावे किं सर्वे
 सर्वदैव गमनयोग्या उत समयभेदेन तदेकदेशा वा तदनर्हतायां
 के वा नियन्तारो विशेषहेतवः सामान्या वा के च तत्प्रयोजकाः
 किं तत्र प्रमाणं मर्यादासमभ्यक्तक्षेमङ्करार्थपर्य्याप्तमथ यथावद-
 सम्प्रतिपत्तौ तथाविधप्रवर्तनापरिचोद्यमानास्तद्विपर्ययप्रचारप्र-
 चुरैः स्वजातीयैः संव्यवहार्या भवेयुर्नवा इत्याद्याः प्रवर्तन्ते
 जिज्ञासाः ।

ननु तत्र “सर्वे भूमेरजायत तस्माद्भूमिरजायत । धातायथा-
 पूर्वमकल्पयद्विचंपृथिवीञ्चे” त्याथर्वणबहुचश्रुतिभ्यां नियन्तुर्भ-
 हेश्वरस्यासजातीयसिसृक्षासम्बलितत्वाभावस्य प्रमाणसामान्यग-
 म्यत्वात्तदायत्तमहीमण्डलभेदानामविभिन्नमानास्पदतया प्रक्रमाति-
 शयसमाहारनिर्वाहकतया च वैषम्यापादकप्रवृत्तिममताया मानही-
 नत्वान्मतिमद्विचारपदवीबाह्यत्वाच्च त्रैकालिकप्रवासविषययावद्देश-
 सङ्कोचविकासप्रत्ययधाराया अयुक्तत्वमितिचेदुच्यते जीमूतैकनि-
 दानवारिधारास्वरसवाहिप्रवृत्तेरविरूपत्वेपि सङ्किरद्धाराधिष्ठानध-
 रित्रीकर्षणबीजविशेषाद्यसाधारणकारणप्रयोज्यसस्यादिसमृद्धे-
 रितरेतररसवीर्यविपाकवैलक्षण्योपलक्षितायाः समस्तानुभवसि-
 द्धायाः सम्भावनीयत्ववदत्रापि विश्वसाधारणकारणमहेश्वराभि-
 गाम्यनुभवानुविधाय्यसाधारणकारणानुकार्युर्व्वीमण्डलव्यव-
 स्थायाः परस्परपरिभाषासमवसितायाः “प्रजा ह तिस्रो अत्या-
 यमीयुः अथरमणीयचरणा अभ्याशौहयत्ते रमणीयां योनिमाप-

द्यन्ते अथकपूयचरणा अभ्याशोहयत्ते कपूयांयोनिमापद्यन्त ” इति ऋक्सामयोरर्थानुसन्धानमहिम्ना स्वरूपतः पर्यालोचनीयत्वात् तद्गर्गीणान्योन्यव्यवहितस्वरूपाधीनविग्रहवच्चादितरेतरप्रकृत्याकृतिचेष्टितानामनुभाव्यत्वमध्यवसीयमानं सन्मतिमद्विचारणासमारूढमवगम्यते । ततः पारम्परिकवैषम्यसम्भावनाया वस्तुस्थित्यनुविधायितया न तद्गोचरममताया वैफल्यगन्धः कदाचित् ततश्च प्रवासविषयदेशविशेषसङ्कोचविकासानुकूलप्रत्ययधारायास्सर्वदैवयोग्यता सुगमा । न च समास्वादनाह्नानाप्रक्रमप्रयुक्तेः प्रेक्षावदभ्यर्हिततराया व्यावहारिकक्रियानिष्पादनैकरूपायास्तथा सत्यसङ्गतत्वमेवेति वाच्यम् महोद्यमामोदस्य सम्मततरत्वेपि तत्परीतोदितान्तरायजालस्याभ्यर्हिततरा पूर्वविघटनाधीनस्य दुराधर्षणीयत्वात्तारतम्यविमर्शतोवाऽऽभ्युदयिकानुवृत्तेः परिनिष्ठितत्वाच्च ।

ननु देशानामेकदेशानैकदेशैर्दिशाभिगम्यताचिन्तायामपि यस्मै यदर्थप्राप्तिरपि प्रेरिततया रोचते यो देशः स एव तस्याभिगम्यो विनिगमकान्तरस्याकिञ्चित्करत्वादुत यथाकथञ्चित्कतिपयविचारकसमयग्रहाधीनपरिलिखितदेश एव वाऽऽहोस्विच्छास्त्रस्थपरिसङ्ख्यानगोचर इति । नाद्यः सर्वेण सर्वस्य गम्यत्वापत्तेः न चेष्टापत्तिः शक्याह्यादर्तुम् अनवस्थापातस्यैच्छिकाचारचर्वणालम्बिव्यग्रतानिकारस्य निहवैकयोग्यत्वात् । न द्वितीयः परिच्छिन्नविचारकोद्दिष्टप्रमेयविशेषस्य विचारकान्तरेणाभासीकरणप्रवादगोचरत्वात् ।

नच तर्ह्यतीतानागतादिपरीक्षकसमाहारसम्भवो न कचिदप्यधिकरणे येनैकत्वमध्यवसीयेतेति वाच्यम् अभियुक्ततमसम्बित्प्रकाण्डस्य निदाघमार्त्तण्डपरप्रभाप्रस्थानतया वनसिंहन्यायोपजीवितत्वेन समस्ताभिभावकतायाः सम्प्रतिपन्नत्वात् तथात्वेनैव महामहामीमांसाया विशिष्टप्रचारसाक्षिकत्वाच्च ।

यद्यपीष्यत एवात्र तृतीयः परमत्र विवेक्तव्याः शास्त्रस्थाः
तत्तद्गौणवैदुष्योत्कर्षापकर्षभावसम्भावितानामप्यतिशयितकला-
कलापयोगमाहात्म्यैस्त्रिलोकीपरिभ्रामितकीर्तिजालाः परिगृह्यन्ते
महर्षयः नत्वर्वाचीनाः प्राचीनावाज्ञेयैकदेशविचारचातुरीसं-
भ्रान्तधीविलासा विगीतप्रचारपराहतपरार्थशेषुषीकाः सम्मा-
न्यन्ते भरतखण्डबहिर्भूता अप्यत्र विचारकम्मन्याः विचारो
वाऽमीषां भरतवर्षनिरवद्यविद्याव्यवहारपरिपाटीसम्प्रसारणप्राणः
प्रतीयते । भूतपूर्वप्रतिभाऽनधीनप्रतिभोद्गमोहि तेषां प्रत्ययवै-
लक्षण्यादनीदृगाभासभासुरोपि पुरा भरतवर्षसंस्तवसंराधना-
भ्यामभूतपूर्वैव कार्यप्रत्यासत्त्याऽवसीयते । यदि तं प्रधानत-
न्त्रेषु प्रामाणिकनिबन्धेभ्यः प्राक्ताभ्यामभ्युपगच्छेमांशतस्तर्ह्य-
परप्रयुक्ततत्पाटवमादरगोचरं ब्रूयाम । नचैवं किञ्चन तादृक्प्र-
तीत्याधायकमनपनोद्यक्रियाविशेषवासितमधिगच्छामो यतो विप-
र्ययग्रहग्राह्यकिञ्चनपरिधानादिप्रक्रियायाः काननागारनरनिकर-
वेषभाषापरिपोषसमास्कन्दितायाः प्रतिप्रकरणमवधारणीयता ।
संस्तवातिशयवतापि पुस्तभारेभ्यः शैक्षवैखरीप्रत्याकृतसंशील-
नेभ्यो गभीरभावातिभारसौरभमापाततो वा प्रशंस्यते तारतम्य-
चर्चायां जातुचित् । अनुमोद्यमानं वा मोमुह्यमानमतिप्रचारच-
ञ्चरीकनिस्त्वनैकनिदर्शनमेव सदसम्पन्नसामग्रीकतया न कस्या-
श्चिद्रसव्यक्तेः साधनायालम् । अर्थतः सामीप्यसारूप्यकथातु क-
थैव केवलमकथकपरिषदाक्षिण्यकृते संक्षेपविस्तराभ्यामित्यविसं-
वादिन्येवार्थावगतिः । आगमिकी वा तेषामिहत्यवैतानिकनरनि-
वहातिपातिवैकृतिकारख्यापनैकनिरतेभ्यः प्राकृतजनतामा-
त्रसंमाननीयेभ्योऽर्थान्नातिशेत् एव शैली समन्ततः प्रत्युत ततोपि
प्रहीणलावण्यकारूप्यस्वरसमैत्रीका रजश्चेष्टासमाच्छन्नक्रियावाहा
निधनभावानुनीतसत्त्वमहाप्रस्थाना एव परम्प्रतीयन्ते । नचैष

गुणग्रामः परत्रापि संकृप्तव्यवस्थाकतयौहिकाखण्डलैरप्युन्नेतु-
मनर्ह इति शक्यमभिधातुम् योयन्निरूपितसांसिद्धिकप्रकाराक्रान्तः
सतन्निरूपिततज्जातीयविशेषणानधीनविशेषणासन्तानक इति
न्यायानुकार्यनियत्ताकनिदर्शनानामागोपालाविपालप्रथिताना-
मप्रत्यूहमभिनिष्पत्तेः । नह्यन्यथानुमानमुदितानुभूतिपराभूति-
प्रभवमभियुक्ततराकलितम्वा तात्त्विकप्रत्यक्षमर्यादातिशायित्वात् ।
एवञ्च प्रमाणगणैरवधार्यमाणप्रतिष्ठिततमसमारम्भवरूपे हि भ-
रतवर्षे सिद्धे तदौन्नत्यनियन्तृषिप्रणालीसमुद्दीव्यदनन्तप्रबन्ध-
राद्धान्तितार्थविशेषा एवार्हन्ति प्रमाणभूमिकां यतः शब्दार्थस्थि-
तिष्वृषीणामेवाभियुक्तत्वे विहङ्गमादीनां बन्धनभेदनादावन्येषां
द्वीपान्तराधिष्ठितमानवानामभियुक्ततरत्वमानुभविकम् । ये यदाय-
त्ताभियुक्तभावभाजनं ते तदास्पदादेशघाटीपरीरम्भभविष्णव
एवेति तद्वन्धनादि परिस्पन्दनोपसर्जनसन्धानान्नातिवर्त्तेरन् त-
दनुकरणवन्तोऽपि रूपान्तरानापन्नाः सर्वत्रेति परोऽविमर्शः । त-
थाच शिष्टपदाभिधेयापरपर्यायमहर्षिपरिसंख्यानप्रक्रियायां मू-
लीभूताम्नायप्रघटिका एव संघटिकाः उत्सन्नानुत्सन्नतद्वाक्या-
र्थस्मर्त्तृत्वेन महर्षीणामेवाधिकृतत्वात् । यथाहुः “युगान्तेऽन्तर्हि-
तान् वेदान् सेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्व-
यम्भुवे”ति । नर्ते तानितरत्र वा तत्परम्पराकेषु तथाविधाभि-
युक्ततानभ्युपगमे ततः परं बाह्यतरेषु द्वीपान्तरभवन्मानवेषु तद्व-
न्धसम्भव इति व्यक्ततरम् तदीयपरिनिष्ठितप्रमाणैरभिगम्यत्वा-
नभिगम्यत्वयोर्विवेचयिष्यमाणयोः सार्वदेशिकैकदेशिकाभिगम्य-
त्वस्यापि तथात्वात् । परिशिष्टजिज्ञासानामपि तत्तुल्यप्रत्यासत्त्यै-
वावधारयिष्यमाणत्वात् ।

प्रकृते च ब्राह्मणादीनां भरतवर्षबाह्यभागाभिगमनमतिकारुणि-
कश्रुतिस्मृतीतिहासेभ्यः प्रतिषेधगोचरः प्रतीयते भारतवर्षेपि नि-

मित्तान्यनुसन्धानाः प्रान्तविशेषविषयप्रवासनिषेधं वर्णयाम्ब-
भूतुः देशानां गम्यत्तागम्यत्वचिन्तायामभ्युदयनिश्चयसोपायानु-
ष्ठानानपहान्यपहान्योः प्रयोजकता तदनुष्ठात्रधिकारिजनसाङ्गत्या-
भावस्तद्वियोजकमानवमहामण्डलीसमागमपरीतता उद्भूतताप्राग्भा-
रश्च ततश्चिरन्तनसंप्रदायोच्छेदएव चरमापूर्वं तस्यापतेत् एवमा-
द्यमितसदर्थसंलोपविपत्तिपर्य्यालोचनया गम्यागम्यविचारणाहि
प्रमाणपीठमधितिष्ठत्येव प्रतियोग्यभावस्वरूपव्यवस्थितमर्यादासु-
द्रया । तथाहि “सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासि-
नः । अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च गत्वा संस्कारमर्हति १ सौराष्ट्रसिन्धु-
सौवीरानवन्तीदक्षिणापथम् । एतानि ब्राह्मणो गत्वा पुनः सं-
स्कारमर्हती” ति स्मरणानि भरतवर्षान्तःपातिनामपि सिन्ध्वा-
दीनामगम्यत्वं गमनप्रसक्तौ प्रायश्चित्ताहताञ्चोद्बोधयन्त्युन्मार्गव-
र्त्तनायत्तप्रत्ययभेदानेव लक्ष्मीकुर्वन्ति यद्यप्येते देशाः समष्ट्याचार्या-
वर्त्तपदवाच्यतां भजमानाः संपद्यन्ते विशिष्टगम्यत्वमेवाविशेषतस्त-
थाप्यार्याभासयवनादिजातीयाभ्यामभिभूतसदाचारप्रचारतया
तावन्मात्रप्रधानपरिदृष्ट्याऽनभिगम्यत्वगन्तुगामिप्रायश्चित्तीयत्वे
व्यवस्थापिते तदादिजनसङ्घसाङ्गत्यादेः समयभेदेन वा श्रौतव-
र्त्मपरिमार्जनैकपर्य्यवसायित्समीक्षावद्भिरभियुक्तैः । तथा च निज-
धर्मसङ्गोपनानुकूलक्रियामात्रनिर्वर्त्तने तन्ममतातिशयस्तदुत्साद-
नोत्सर्पदुत्पादनास्वत्यश्चदुच्चावचचिन्तनावतस्ताभ्यो वियोजयितु-
मेवाहन्ताभरस्तदीयोऽनुभूयते । नतु ते नीरसदुराग्रहफलेग्रहिणो
मत्सरपित्ताम्भःपरिक्लेदितान्तःसम्भारा वा जातुचित् मृष्यामहे
च साधुचर्याऽऽचरणप्रचारणामात्रस्वार्थेष्वकिञ्चनमनोवीचीसमु-
द्भावितान्यथाभावमभियुक्तप्रथितानुभावासहमानं तेषु तराम् । ए-
वञ्च कैमुतिकन्यायेन भरतवर्षग्रहिर्भाविविषयविशेषावलम्बिप्रवा-
सप्रतिषेधगोचरगिरां हि तेषामुदीरितमहत्तासन्ततानुसन्धानधा-

राभिरबाधितार्थविषयतयैव न्याय्या । तथा चाहुः “आसमुद्राच्च
पूर्वाद्वा आसमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्त्तं विदु-
र्बुधाः । पश्चात्सिन्धुर्विहरणी सूर्यस्योदयनं पुरा । यावत्कृष्णा विधा-
वन्ति तावद्वै ब्रह्मवर्चस” मिति भाल्लवेयाः । अपि च “म्लेच्छ-
देशे तथा रात्रौ सन्ध्ययोश्च विशेषतः । न श्राद्धमाचरेत्प्राज्ञो म्ले-
च्छदेशे न च व्रजेत् ? न म्लेच्छपतितैः सार्द्धं न वदेच्च निषिद्ध-
कम् २ म्लेच्छावासस्तथा पक्षं यो वर्त्तेत स पातकी ३ न म्लेच्छ-
विषये श्राद्धं कुर्यात् ४ न गच्छेन्म्लेच्छविषयम् ५” यत्र पानम-
पेयस्य देशेऽभक्ष्यस्य भक्षणम् । अगम्यागामिता यत्र तं देशं प-
रिवर्जयेत् । परनिपानेष्वपः पीत्वा तत्साम्यमुपगच्छति । “समुद्र-
यायी कृतहा रथ्यासमयभेदकः । वेदनिन्दारतश्चैव देवनिन्दारत-
स्तथा । द्विजनिन्दारतश्चैव ते वर्ज्याः श्राद्धकर्मस्वि” त्याचक्षाणै-
र्भगवद्भिर्विष्णुशङ्खौशनःपराशरवसिष्ठमरीचिभिर्म्लेच्छदेशे पर्यट-
नश्राद्धक्रियानिष्पादनतत्रत्यजलाशयानन्यगतिकपानावगाहनपुर-
स्सरः प्रतिषिद्ध्यन्ते व्यापाराः ।

न च म्लेच्छदेशशब्द आरबस्थानतुरुष्कस्थानतार्चारादि महा-
मण्डलमात्रवचनस्तद्गोचरामेव व्याख्यातपारम्परीमभिधत्ते न पुनः
परिशिष्यमाणहूणादिद्वीपयातायातमहोत्साहन्यकारस्य वक्ता क-
र्हिचिदिति वाच्यम् । “चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते ।
स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्यावर्त्तस्ततः पर” इति भगवद्विष्णुस्मर-
णाच्चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यव्यवस्थानसामान्याभावाधिकरणभूभेद-
मात्रस्य म्लेच्छशब्दशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वात् उपलक्षणमेतद्या-
वद्वाह्यानुष्ठानानुष्ठानपनयोः अनधिकृतत्वे तयोर्दौर्ब्रह्मण्याब्राह्मण्या-
नुपादेयत्वानामर्थादवधेयतावगमः । इत्थं च चातुर्वर्ण्यादिव्यवस्था-
नविरहितानुभवस्य हूणादिद्वीपेष्वप्यव्याहतत्वमिति फलतः समतै-
वावसीयते तयोरेवान्तरभेदस्य दृष्टादृष्टप्रवृत्तिविशेषोपलक्षितस्य प्र-

सङ्गतो विचारसहस्रेऽपि तच्चिन्तनमकाण्डताण्डवप्रायमिदानीमित्यु-
परम्यते । नहि तत्रोक्तवर्णप्रतिनिधीयमानवर्णप्रस्थानसंकुप्तिरपरि-
हार्या संपद्यते । कल्पनामात्रचित्रितत्वात् । “आर्यावर्त्तस्ततः पर”
इत्यपरवाक्यनिगम्यमानपरिगणितवर्णव्यवस्थानायतनभूतभरत-
वर्षस्यैवार्यावर्त्तपदप्रवृत्तिनिमित्तापरपर्यायस्य व्यतिरेकमुद्रया प्र-
मितिषिष्यत्वात्तत्रैव तद्व्यवस्थानमिति वस्तुस्थितिः व्यवस्थानाव्य-
वस्थानयोरितरेतरप्रतिस्पर्धानिदानतया तत्फलभागस्यापि तथात्व-
मानुभविकम् ।

न च बौद्धावान्तरभेदानामवर्णाश्रमाचाराणामान्नायार्थविद्वे-
षिणां मूलतो भरतवर्षशरणानामनवच्छिन्नसाहचर्योपनीततया
परश्शतसमासमासादितम्लेच्छादिनिरङ्कुशनिवासानामित्थंभूतझ-
रीपरिजृम्भिततया च तदादिपादचारपरिच्छिन्नार्यवसुधाविशेषस्य
व्यामिश्रप्रचारचरस्य स्वरूपविलोप एवेति शक्यं पर्यनुयोक्तुम्
बुद्धवर्त्मदुरुद्धरदुरावेशवासितत्वेऽपि वर्णाश्रममहार्णवैकजन्मतया
कतिपयाचारानुवर्तनायत्तसौमनस्यपरिशंसि स्वात्मप्रस्थानत्वे बु-
द्धाध्वसन्निविष्टैरापातव्यापारपरिवर्त्तनस्य म्लेच्छैरप्यनतिदिष्टतथा-
विधविधानस्यासम्पृक्तसाम्परायिककृत्यकदम्बसम्बन्धस्य चाद्या-
वध्यशेषवर्णवर्त्तिनामप्रत्यूहमनुवृत्तेः पुरा हि तद्भूयस्ताद्युच्छ्रय-
तायामपि प्रजाश्च वर्णाश्रमसंस्थानमय्य एव प्रतिजनपदमुदृष्टाः
सम्प्रत्यपि सैव सरणिः सामयिकी यतः स्वरूपविलोपकला तथा
न ऋच्छेदनर्थपरम्पर्यम् न हि चीनचापानतीबेटप्रभृतिदेशभे-
दानां बौद्धसन्तानैकसंव्यापिनामार्यवर्षबाहिष्ठलेपि तन्मानवमूली-
भूतचातुर्वर्ण्यसम्बन्धाभिधित्सया तद्देशाभिगमनमविप्रतिपन्नमुप-
पद्यताम् सर्वतश्चातुर्वर्ण्यव्यवस्थाहीनविजातीयप्रकारविकारवत्त्वात्त-
द्देशानामित्यवधारणीयत्वात् सति चैवमुच्छास्त्रोदेशपरिशीलितस्वा-
न्तानामेव प्रायो म्लेच्छदेशपरिव्रजनाभिनिवेशस्य कृतप्रयत्नतया

“न गच्छेन्म्लेच्छविषयमि” त्येतेन कीलप्रतिकीलन्यायाभिनि-
योज्यत्वमनुत्कटं निगद्यते ।

न च “मेध्या वा आपः मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानि” आपः
स्वभावतो मेध्या” इति श्रवणस्मरणाभ्यामप्सामान्यस्य श्रौतादि-
व्रतमात्रनिर्द्देशयोग्यतापादकस्य निरङ्कुशमभिगम्यमानतया म्ले-
च्छदेशजलप्राशनमज्जनयोरकर्तव्यताऽभिलापक “परनिपानेष्वपः
पीत्वा तत्साम्यमुपगच्छती”ति स्मृतेर्दौर्बल्याप्रामाण्ये इति साम्प्र-
तम् सलिलनिष्ठसांसिद्धिकपावित्र्यस्यानपनोद्यत्वेऽप्यौपाधिकावि-
लताया अपरिह्रियमाणतया तदभिप्रायप्रबोधिण्यास्तस्याः प्रामा-
ण्यसबलतयोः सुस्थत्वात् स्वरूपैकसङ्कीर्तनप्रवणयोस्तयोरस्थाने
संयोजनयोग्यताकानामुपेक्षणीयत्वाच्च तर्करसिकाणाम् । परनि-
पानेष्वित्यत्र परे च वैदिकधर्मानुष्ठानवैरायमाणास्तद्गहिताचार-
दुराग्रहग्रहा गम्यन्ते ते च म्लेच्छा एवार्थतः तदुपयोगदुर्मनाय-
मानतया ब्राह्मणादीनामनुपादेयता तन्निपानानां न्याय्या ।

न च “निपानमाहाव” इति जलाऽधारपरतायामाङ्पूर्वो ह-
यतिस्सम्प्रसारणावृद्धीर्भजत इत्यर्थकात्पाणिनिस्मरणा “दाहा-
वस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशय” इत्यभिधानाच्चाकृत्रिमसरित्स-
रोवरादिबहिर्भूतकृत्रिमजलाशयानर्थान्तरोपकूपनीरोपभोगनिन्दक-
मेव वाक्यमेतदिति शक्यं प्रतिपत्तुम् तद्व्रतजलाशयकात्सर्यस्य म्ले-
च्छोपयोगपर्याप्तिकतया जलाशयसामान्यानुपादेयतोपलक्षकनि-
पानपदस्य स्वार्थैकनियोगपरताया निर्युक्तिकत्वात् तथात्वे च प-
दानामुपलक्षणचारित्वव्यवस्थानस्य दुःस्थतरत्वाच्च ।

ननु “स्रवन्तीस्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः । प्रातरुत्थाय
कुर्वीरन्देवर्षिपितृतर्पणम् । निरुद्धासु न कुर्वीरभंशभाक्तत्र सेतुकृत् ।
तस्मात्परकृतानसेतून्कूपांश्च परिवर्जयेदिति बौधायनस्मरणात्प्रवह-
न्नदीवारिनिर्वाहत्वमवगम्यमानं सद्ब्रह्मयज्ञादेः सेतुकृत्स्वकर्मप्र-

भवमुक्ततराशिगामित्वस्य तदधीनोक्तनिजक्रियानिष्पन्नपुण्यांशस्य पर्यालोच्यतयैव स्वभिन्नयावन्मानवनिर्मातृकसेतुकूपादिसंपरित्यागस्य न्याय्यतया नात्र दुरभिमानयोजनस्य म्लेच्छविषयविद्वेषकृतस्याहतेति चेद्वाढमेवम् तथाप्यविशिष्टव्यक्तिसंभावनायां निजवर्गीणानप्यपहुवानाः समन्ततोविधर्मसमन्वययोग्यतां प्रमाणसामान्यनिर्वापितां महर्षयः कथंकारमभ्युपगच्छेरित्यञ्जसैव चेतयितव्यत्वात् प्रकरणस्य वा म्लेच्छविषयपर्याशासानस्य निरावेशसमन्वयैकगमकस्यान्यथयितुमशक्यत्वाच्च एवं च दुरावेशपङ्कप्रदिग्धशेमुषीकैस्तत्पानीयाद्यादरभरैर्म्लेच्छाविष्टभूयो धर्मभागिभिर्भूयत एव ब्राह्मणादिभिः इत्थं चानिष्टम् इष्टानिष्टयोगवियोगचिकीर्षूणां कृतं प्रज्ञयेति तत्प्रवृत्तिविमुखीकरणबद्धपरिकरा भद्रङ्करी स्मृतिरेषा शरणीकरणीया ।

ननु “स्मार्त्तो द्वितीय” इति ब्रौधायनानुशासने नो “पदिष्टो धर्मः प्रतिवेद” मिति प्रतिज्ञावचनान्तरीयकेष्वस्वतः प्रमाणभावसङ्कुचितेनैव विवेचितार्थप्रतिष्ठानपर्यवसाने स्वतः प्रामाण्यपरिनिष्ठितान्नायानुपन्यासानुपातिन्यूनतापरिजिहीर्षाकृते निगमगिरामुदाहरणीयताया युक्ततरत्वमिति नैष दोषः “धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् । अपि वा कर्म सामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यादि”ति पूर्वतन्त्रगतपूर्वोत्तरपक्षसूत्राभ्यामुपनिबद्धस्मृतिप्रामाण्याधिकरणनिर्णयाशयातिशयस्य प्रमादालस्यादिदोषदूषिताध्येतृप्रणालीदौर्भाग्यसमुत्सन्नवेदशाखान्तर्हृदयश्रुत्यर्थोपबृंहकतयैव स्मृतीनामनन्यथासिद्धत्वसम्भावनैकसम्पन्नस्य समाराधनीयत्वात् तथा चान्नायते “अजान् ह वै पृश्नीस्तपस्यमानान्ब्रह्मस्वयम्भ्वभ्यानर्षत्तदृषयोऽभवन् तदृषीणामृषित्व”मिति अस्यार्थः अजान् कल्पादावेव ब्रह्मणा सृष्टा न तस्मदादिवत्कल्पमध्ये सुहृद्गुह्यजायन्ते ततोऽजाः ते च पृश्नयः शुक्लाः स्वरूपेणै-

वाविद्यकमालिन्यहीनाः “मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तप” इति स्मृतिप्रमाणसिद्धसकलकरणोपशमनलक्षणं पुनस्तपस्तेषुस्तत्तपसा परितुष्यमाणं स्वयम्भुब्रह्मनिरतिशयजगत्कारणं परं ब्रह्म काश्चिन्मूर्तिं धृत्वा तपस्यमानानृषींस्ताननुग्रहीतुमभ्यानर्षत् आभिमुख्येन प्रत्यक्षमागच्छत् तस्मात्ते मुनयः ऋष्यात्वर्थविषयत्वादृषयोऽभवन् ततोऽन्येषामप्यृषीणामनयैव व्युत्पत्त्या सम्पन्नमृषित्वमिति । स्मर्यते च “युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवे”ति गतोऽयमर्थः तत्रभवान्मनुरपि “अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादितिचेद्भवेत् । यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कित” इत्याचख्यौ अयमस्यार्थः “सत्सु निरतिशयप्रमाणभूतान्नायमुखेनानवधार्यमाणेष्वप्रायिकधर्मेष्वार्काक्षायां च किं प्रमाणगम्यता तेषामिति शिष्टब्राह्मणसिद्धान्तित एव निर्विचिकित्स इति निरर्गलं गम्यते शिष्टत्वं च ब्राह्मणेषु विशिष्टलक्षणलक्षीक्रियमाणत्वम् ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारङ्गतास्तत्रभवन्तः शिष्टा” इति पतञ्जलिचरणाः “शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्या अलोलुपा दम्भदर्पलोभमोहक्रोधविवर्जिता” इति बौधायनपादाः । “धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः” इत्यभ्यधायि तत्र भवन्मनुनापि । “न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् । न चाङ्गचपलो विप्र इति शिष्टस्य गोचर” इत्यपि । “अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मार्शिनः युक्ताऽयुक्ताः अलूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथा” इत्येवमाद्याः श्रुतयो बह्व्यः आसामयमर्थः अथैवंवर्तमाने त्वयि यदि कदाचित्ते तव श्रौतस्मार्त्तन्यावहारिके च क-

र्मणि वृत्ते वा शिष्टाचरणपरिरक्षणलक्षणे विचिकित्साविशयः
 स्याद्भवेत्तदा तस्मिन्देशे काले वा वर्त्तमानाः सम्पर्शिनो विचा-
 रक्षमाः युक्ताः परिगणितकर्मस्वभियुक्ताः अयुक्ताः अपरप्रयुक्ताः
 स्वतन्त्रा इतियावत् अलूक्षाः अरूक्षाः अक्रूरविचाराः धर्मकामाः
 अदृष्टार्थिनः अकामहता इत्येतत् एवंलक्षणलक्षिताः ब्राह्मणाः श्रो-
 त्रियाः शिष्टाचारानतिक्रमैकमतयो न त्वपरे ते तत्र दर्शितार्थेषु व-
 र्त्तेरन् तदविरुद्धवर्त्तनैकनिरतस्त्वमपि भवेति परम आदेशोपदेशा-
 भिसन्धिः अपि च “स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् । अनुमानश्चतुष्टय-
 मि”ति श्रुत्यैव प्रमाणविभागभागिन्या स्मृतिप्रामाण्यमाद्रियतेत-
 राम् स्मर्यन्ते श्रुतिसिद्धार्था अनयेति स्मृतिरनुमेयश्रुतिमूलं
 मन्वादिशास्त्रम् १ प्रत्यक्षमुपाध्यायोपदेशमर्यादया परम्परया-
 धिकारिवर्गाणां श्रोत्रेण गृह्यत इति श्रुतिः यद्वा हिताहित-
 प्राप्तिपरिहारौपयिकालौकिकार्थाः श्रूयन्तेऽनयेति श्रुतिर्वेदः २
 ऐतिह्यं महाभारतादीतिहासः ३ अनुमानः श्रुतिस्मृत्योरनु पश्चात्सा-
 क्षाच्छ्रुतिस्मृत्योरनुपलभ्यमानयोः श्रोत्रियादिपरम्परया तत्प्रती-
 तार्थो मीयते प्रमीयतेऽनेनेत्यनुमानः शिष्टाचारः तेन हि मूलभूतं
 श्रुतिस्मृतिलक्षणं प्रमाणमनुमीयते “आगमेऽपि बलं नैव श्रुक्तिः
 स्तोकापि यत्र नो” इति याज्ञवल्क्यस्मरणाच्छिष्टाचारस्थानीय-
 भोगविशेषानुग्राह्यत्वमागमस्यावगम्यते असति तत्प्रचारे आम्ना-
 यस्य निर्माल्यप्रायत्नात् सत्यप्यतज्जनप्रायिकप्रचारे तत्त्वेनैव तदा-
 चरणस्य गृह्यस्पदत्वादिति विपर्ययोऽवसेयः तदेतत्स्मृत्यादिच-
 त्तुष्टयमवगतिहेतुभूतं प्रमाणं सदितरेतरसन्निधावन्योन्योपजीव्योप-
 जीवकभावापन्नमन्यतमं तेषामवशिष्टप्रमाणकर्तव्यताप्रतिनिधितया
 प्रतिपित्सितार्थसमुद्धारसमर्थमेव युक्तमुत्पश्याम इति कृतमन्यादृश-
 कल्पनाल्लेशपाशैः ।

ननु माहिम्लेच्छदेशप्रयाणमहोद्यमाह्लादो मा च द्वीपान्तरपरि-

भ्रमणपरीरम्भसम्भ्रमः सहसा भूम्यध्वनासाक्षाद्भूतसमुद्रमार्गतो नौकया ननु विमानस्थानीयया तन्निर्वाहपरिप्राप्तौ का नो हानि-
निजहानिप्रहापनैकमहाशयानामधुनातनानामितिचेद्भ्रमभण्यतां ता-
वत्कामकारसदाकारैः परमत्र चिन्तावतारसन्तानत एव तदाश्रव-
प्रतिश्रवयोरुपभोक्ष्यमाणत्वाच्च संप्रवृत्ताभिहासः साधुचरणः ।

यद्यपि । “समुद्रो नदीभिरुदक्रामत्तां पुरं प्रणयामि वः ता-
माविशत तां प्रविशत साधः शर्म च वर्म्म च यच्छतु १ तदुच्छ्र-
यस्व द्यौरिव समुद्र इवैध्यक्षत । २ अपः समुद्रादिवमुद्रहन्ति दिवः
पृथिवीमधि ये सृजन्ति । ये अद्भिरीशाना मरुतश्चरन्ति ते नो
मुञ्चन्तंहसः ३ प्रजापतिः सलिलादासमुद्रादाप ईरयन्तु दधिमर्द-
याति ४ उदीरयत मरुतः समुद्रतस्त्वेषोऽर्को नभ उत्पातयाथ ५
योऽग्रतो रोचनानां समुद्रादभिजज्ञिषे । ६ दिवि जातः समुद्रजः
सिन्धुतस्पर्थ्याभृतः ७ समुद्राज्जातो मणिर्वृत्राज्जातो दिवाकरः ८
सहस्रशृङ्गो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत् ९ इरेव नोपदश्यति समुद्र
इव पयो महत् १० कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्र-
माविवेश ११ यासां द्यौः पिता पृथिवी माता समुद्रो मूलं वीरु-
धाम्बभूव १२ वाश्वा इव धेनवः स्पन्दमाना अश्व समुद्रमवजग्मु-
रापः १३ उपजीका उद्भरन्ति समुद्रादधिभेषजम् १४ आर्द्रं तदद्य
सर्वदा समुद्रस्येव स्रोत्याः १५ विन्न ते धाम परमं गुहाः यत्स-
मुद्रे अन्तर्निहितासिनाभिः १६ अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मा-
त्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः १७ ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसो-
ऽध्यजायत ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवादधि
संवत्सरोऽजायत १८ स एष पुरुषः समुद्रः सर्वं लोकमपि ” १९
इत्येवमाद्याथर्वणबाह्वृचयाजुषादिस्थानिकमन्त्राः समुद्रपदोपलक्षि-
तोच्चावचावष्टम्भसम्भारसप्रीचीनाः प्रधानस्वार्थयोगैकयोग्यताक-
प्रक्रमविशेषविधाना उपसर्जनाभ्युत्थानविद्योतितान्तरालक्रियावि-

णास्तात्त्वकतन्मानप्रख्यापनच्छटानरस्तवस्तन्तराभूतमातिकसंज्ञ-
नानुकूलविशिष्टोपयोगसमापन्नसंशीलाः तदपादानादिकारकास्ति-
त्त्वव्यापृतमहनीयकार्यार्थपूर्वप्रादुर्भवनप्रतिष्ठानाश्च तत्रतत्र मुख्यगौ-
णाभ्यां प्रतिपद्यन्ते वृत्तिभ्याम् । प्रभूतेभ्यस्तावदुदाहरणप्रत्युदाहर-
णेभ्यो रूपकप्रतिसन्धानमविशिष्टमेव शब्दद्विधीयते च तथापि वि-
गृह्य व्याख्यानपरतायामुपक्रमपरामर्शोपसंहाराः पार्थिवग्राहस्थान-
स्थायितया विरूपार्थप्रत्याख्यानायाङ्गीकृतशरव्याः पराभावयन्त्येव
प्रतिद्वन्द्विन इति यथा भूतार्थविशदीकरणप्रतिभासङ्ग्रहणस्य वदन-
विसम्बदनादिवर्तनाविधुन्तुदस्य संख्यावत्स्तूयमानस्य सततमनु-
भावनीयत्वात् ।

प्रकृते च समुद्रवन्ति समवेता ऊर्ध्वं द्रवन्ति गच्छन्त्यापो मरी-
चिभिराकृष्यमाणा इत्यादित्यमण्डलम् । समुन्निपातपूर्वाद्व्रवतेर्गत्य-
र्थादन्येष्वपि दृश्यत इत्यधिकारादपादाने इत्ययमटिलोपयोरूप-
मभिनिष्पद्यते समुद्र इति । १ यद्वा । संहता एवाभिद्रवन्त्यम्बूनि
भौमरसलक्षणान्यनिलप्रचोदितान्यादित्यमण्डलाद्वा वर्षासु कि-
रणैः प्रवर्तमानानीति समुद्रशब्दमेवंव्याचख्यावत्रभवान् यास्कः
समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदं-
तेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति वा इह हि समिति-
निपातो निरातङ्कवादी उदित्युपसर्गोऽभीत्यर्थवाची कर्मणि ड-
प्रत्यय इत्येष विशेषः २ सम्मोदन्तेऽस्मिन्भूतानि स्वचारीणीति
नीरधिपरमेवावगम्यते समुद्रपदम् संपूर्वान्मुदहर्ष इत्यस्माद्धातोः
“स्फायितश्चिवञ्ची” ल्यौणादिकाधिकारेणाधिकरणेरकि समो म-
लोपे च रूपमभिनिष्पद्यते ३ यद्वा समीत्येकीभावे उदकादुच्छब्दो रो-
मत्तर्थायः एकीभूतान्युदकान्यस्मिन्वर्तन्ते वर्षास्वित्युदकशब्दस्यो-
द्भावश्छान्दसः ४ अथवा “सम्पूर्वादुन्दी क्लेदने” इत्यस्माद्धातोः

“स्फायितश्चिवञ्ची”त्यादिना कर्त्तरि रक्प्रत्ययेकितान्नलोपे च समुद्र इति संपद्यते समुनत्ति निजसत्तया भुवनमिति समुद्र इत्युदिताभ्यामुत्पत्तिभ्यां द्युमण्डलमहार्णवयोः प्रतिपत्तावाद्यस्य व्यवहितस्वरूपपर्यालोचनया तत्रतत्र प्रतिमानमात्रप्रयोजनव-
त्त्वेऽपि प्रस्तुतप्रवासलक्षणमहोत्साहयोग्यताकलाभावात्तदुपेक्षा ।
द्वितीयस्याश्च सागरव्यक्तेर्जगतीतलसदालम्बितया समाश्वसितार्थ-
योग्यतापादकत्वसम्भावनायामुरुतरवाणिज्यादिसंबर्द्धनैकफलक-
प्रयत्नवद्दीपान्तरीणमानवमहौन्नत्यपरामर्शप्रोत्साहमूलायां पाक्षि-
कसमृद्धेर्जिघृक्षानिरीक्षितस्य पाक्षिकनिर्ह्रासलक्षणविपत्तिहस्तग्रा-
हस्य च प्रत्ययस्य सुमनोमनोमात्रप्रमितत्वात् उभयोर्बलाबलविचा-
रणायामपर एव प्रधानफलभूमिक आपद्यते अदृष्टार्थप्रतिष्ठापनै-
कनिमित्तत्वात्प्रयत्नसन्तानस्य । न च दृष्टफलोपभोगप्रवृत्त्युपेक्षाल-
क्षणधीमान्धमनपहुत्यात्यन्तपरोक्षफलोपादानलक्षणतृष्णामोदका-
यमानोदासीनभावेभ्यः स्पृहयेयुर्विचारकवरा जातुचिदिति वा-
च्यम् विरहय्यैव पृथग्जनानुभूतिभुवः पारीणसंवित्समारूढानेव
भोगतराननुभावयमानानां मनीषातिशयस्य मनीषिमात्रविश्रान्त-
निजसत्त्वस्य वस्तुस्थित्यनुयायित्वादीप्सिततरादृष्टार्थसमर्थनस्य पु-
मर्थपर्यवसायित्वा “द्भूतं भव्याय कल्पत” इति न्यायानुगमाच्च
इतरथा तारतम्यप्रबन्धबन्धस्य प्रत्यर्थमर्तुविधायिनः समुच्छेद्यत्वा-
पत्तेः तच्चादर्च्यताभरमुपनिबध्नात्येव प्रतिप्रकरणम् सर्व्वस्यास्य
प्रमाणमेव नेतुं नतु मतिगतिः केवला । नापि सन्निहितसौख्यसमु-
च्चिता । नापि पुनरुदात्तमानवोदाहरणसंहता । न च नो दृष्टप्रयो-
जनप्रेर्य्यमाणानामदृष्टप्रयोजनौपयिकसरणिसमाश्रयणमप्रयोजकमे-
वासङ्गतिकनियोगनिन्दितत्वादिति वाच्यम् दृष्टादृष्टप्रयोजनयोर-
त्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या समप्रवाहपरिपतिततयाऽयुतसिद्धतापरिसिद्धेः
तयोः पुनरुपचयापचयोपस्थितावभीष्टतरस्याप्यन्यतरस्याफलप-

य्यवसायिनः परितित्याजयिषितत्वाच्च न कुत्रापि निर्भरसमाश्वास
इति प्रेक्षावच्छेष्टाभेद एव प्रमाणम् ।

नन्वास्तां तावदेतदेवम् नहि तावता समुद्रविहारप्रमोदापनो-
द्यनिष्ठापादकनिमित्तोपन्यासमृते तत्प्रत्याख्यानप्रक्रिया नन्वनुमो-
द्येतमतिमद्भिरिति अत्रोच्यते सागरविहारो नौयानसाधनैकसाध्यः
तद्धि यद्यपि दारुमयं सन्ननैसर्गिकदोषभाग्गम्यते केवलं कैवर्त्तका-
दिसांसर्गिकदोषकर्दमदिग्धता ह्याधीयते तथापि न ते कैवर्त्तकादयः
स्वजातिमात्रनिबन्धनाः प्रत्युत यवनादयस्तत्कार्यकरा भूयांसः
अशनपानशयनादयस्तदीयायानैकनिकेतनाधीनाः यैः साक्षात्प-
रम्परया च संसृज्यन्ते यानिकजनाः स हि संसर्गो मौहूर्त्तिको या-
मिक आह्निकः पाक्षिको मासिकादिर्वेति न शक्यते परिच्छेत्तुम् या-
वत्तदनुवृत्तिर्न तावत्ततो विशिष्टचरणासंसर्गिणः व्याप्यव्यापकभा-
वकृतवैलक्षण्यलेशोपलब्धावपी “षट्षम्यमविवक्षित” मित्येवार्था-
दापतेत् । तत्त्वतस्तु तन्निरूपितनिकर्षमापद्यमानास्तेभ्यो विशिष्टज-
न्मानोपि हीयन्त एव कर्मभिरित्यविवादम् तथा च स्वाचारति-
लाञ्जलिरश्रद्धाम्भःसन्दोहदुरुद्धरः ॥

यत्तु प्राचीप्रतीच्यवाचीजलधिवेलासमधिष्ठितजनपदपुटभेद-
नस्थितिजुषामितरेतरसन्निकृष्टनगरीग्रामटिकाप्रवसद्ब्राह्मणादीनां
नौकायानैकसमुपायानामभ्युक्तदूषणगणग्रस्ततायाः सार्वजनीना-
नुभवपथमधिरूढाया दुराधर्षणीयत्वे तज्जातीयदीर्घप्रवासविषयद्वी-
पान्तराभिगमननिरूढोपायभूतसमुद्रयानपरिग्रहस्य कथङ्कारमतौ-
ल्यानधिकृत्योः प्रतिपत्तिराक्षिप्येत द्वीपान्तरप्रस्थानेप्यवतरणप्र-
स्थानानां कतिपययोजनान्तरितविषयविशेषसन्निबद्धानां स्नान-
सन्ध्याद्याराधनपाकनिर्हरणानुकूलानां धार्मिकजनसेव्यमानयम-
नियमनिराबाधसन्धानानां तत्तन्मण्डलाधिपनिरातङ्काधिकाराधि-
कृतानां नियतत्वेन न निजधर्मानुष्ठानप्रलयप्रवादो द्वीपान्तरप्रवा-

क्तिसहादराया नियामकत्वात् तयारन्तःकरणधम्मतया बाह्यभूमि-
 कासाहाय्यानपेक्षत्वाच्च साधुशैलीसंक्रान्तसामन्तमानवसमुच्चयस्य
 मैत्रीकरुणापुरोगमगुणगणस्त्रिगधीभूतस्य समागमानन्दमुधारसस्य-
 न्दिनः समस्तखण्डसंसदनत्वसम्भवेन न सुन्दोपसुन्दन्यायाक्षिप्त-
 निजमण्डलीसौमनस्यमृते ह्यार्यवर्षवास्तव्यानामाभ्युदयविपाकः
 सुगमः । दुरुच्छेददौर्मनस्यसारणीसमाप्तुतोद्यममहनस्य द्वीपान्तरो-
 ऋतमहार्घपदार्थदीप्तिघनवाणिज्यप्रच्यवनपात्रीभूतस्य चिरतरका-
 लानुवृत्त्या सांसारिकसुखानुभवनमत्यन्तपरोक्षभूतमनुजानीमहि ।
 परप्रकर्षसाम्राज्ये चौदाहृतनिजापकर्षदौर्भाग्योपचायके प्रत्यक्ष-
 मेवानुमोदेमहि । कमनीयकलाकलापवैदुष्यसामान्यहानमपि प्रमे-
 यप्रस्थानसन्नहनप्रमादमयमशेषानर्थनिष्कुटमनुपदमनुभुङ्महे । स-
 त्यमेवमतिशयितवैमत्यानुधावकवाक्यजातमेव जगच्चर्याऽपरिनि-
 ष्ठितस्वान्तोज्जीव्यायोग्यकल्पनाकमनवच्छिन्नसत्यसङ्गरस्थानीयत-
 या श्रद्धेमहि । एवञ्च वयमार्यावर्त्तवणिग्जनास्समन्ततो हता एव
 द्वीपान्तरगमनाभ्यनुज्ञानमनापन्नाः प्रत्यर्थमधिकतरमौल्याङ्गीका-
 रमहामोहपरिलम्बिता दृष्टतरप्रहाणिमसहमाना वातुलव्रातसमस्व-
 भावाश्चाध्यास्महे स्वं स्वं गेहमिति किमित्येषा महती विपत्ति-
 रिति । तत्प्रत्याचक्ष्यते तीरवर्त्तिजनपदपुरादिप्रस्थानम्प्रत्यल्पका-
 लस्यैव विधीयमानतया “नतु तत्तीरवासिनामिति” स्मृतेर्नियतस-
 मयनिष्पाद्यनिजधर्माचरणस्यार्यमण्डलैककर्त्तव्यताविशेषात्मनो
 व्यतिक्रमणाप्रसक्तिमनुसन्दधत्याः प्रामाण्यमास्थाय दूषणानास्पद-
 त्वे विप्रकृष्टतरद्वीपान्तरप्रयाणदीर्घकालयापनदुरपास्तधर्मव्यतिक्र-
 मणमहाहानिप्रमुखवैलक्षण्यपर्यवेक्षयाऽतौल्यानधिकृत्योर्युक्तता-
 याः प्रतीततरफलपर्यवसानायाः प्रतिसन्धातव्यत्वात् । १ उल्लि-
 खितलक्षणानामवतरणप्रस्थानानामानुभविकत्वेऽपि तदधिष्ठिता-

र्यवर्णवर्णिणामवश्यानुष्ठेयब्रह्मकर्मभागैकसंसाधनयोग्यताकजल-
 स्थलादिसामग्रीमृग्यताया नौकाऽऽरोहणवेलाविशेषमुपक्रम्य आ-
 ह्या र्यावर्त्तप्रत्यागमननुवर्त्तिन्याः प्रसाधितानुपपत्त्यनुविधायिन्या
 अविधूयमानत्वेन तद्व्यापाश्रिताक्षेपस्य कल्पनामात्रनिदानत्वाभिज-
 धर्माचरणस्य श्रद्धाभक्त्यैकनियतत्वेऽपि प्रतिकूलानुकूलसामग्र्यो-
 विधेयानुत्पादोत्पादानुभाविकत्वस्य विभावनाविशेषार्हत्वादुद्दिष्ट-
 व्यवसायातिशयस्याननुभूतफलकत्वे निजधर्मापरिहार्यप्रभंश-
 प्राग्भारमहाफलस्य निजपरविचारणासमुत्तीर्णस्य निर्व्यग्रमापत्ति-
 तत्वात्कोन्वत्रव्याख्यातृव्यक्तीनामपराधः अबाधितार्थानुभूतिप्रा-
 यिकत्वात्तदादेरित्यनुसन्दधन्तु । २ सामन्तानामुदाहृतस्वरूपाणां
 दिशिदिशि भूयस्त्वे साङ्गत्यातिशयस्य वा तेषां व्यावहारिकफ-
 लाधिक्योपोद्बलकत्वेऽप्यविप्रतिपन्नसमागममहाप्रस्थानानामार्य्य-
 चर्यासमनुसंहितप्रभूतपरार्थपर्याप्तानां परिष्कृतप्रमाणमीयमाना-
 नामेव प्रतिष्ठितत्वात्तदर्थताच्छील्यमन्यत्रादृष्टचरं सच्चातकजीमूतनै-
 श्टिकमैत्रीन्यायैकयायितया न सुन्दोपसुन्दन्यायसंघटनमप्रत्युहनि-
 जभावोपपन्नब्राह्मणादीनविषयीकुर्वद्विषयीकुर्यादेव स्थानिकस्व-
 भावविशेषानन्यत्रेत्यास्तां तावत् । ३ आर्यावर्त्तवसतीनामना-
 र्य्यक्षोणीमण्डलसम्भवद्वस्तुजातोपभोगैरुपभोगित्वनियमने विनिग-
 मकाभावात् तदाद्युपभोगपरम्परायाश्चादृष्टाश्रुतचरत्वाद्भरतवर्षी-
 योपभोग्यवस्तूनां रसवीर्य्यविपाकादिसम्भराणामतन्यूनसत्ताक-
 त्वसङ्कीर्त्तनानां त्रैकालिकप्रसूत्यापन्नस्वभावचञ्चरीकाणामव्यग्रता-
 यामनिलसलिलाद्युपाधिकृतानेकव्यग्रतावगाहिद्वीपान्तरवाणिज्य-
 वाञ्छाया औत्सुक्यमात्रनिर्वर्त्तनप्रयोजनाया अविचारितरमणी-
 यतया तत्प्रक्रियाविशेषगोचरालापविलापधाराया निर्य्युक्तिक-
 त्वात् । भरतखण्डीणवाणिग्गणमत्यद्वैतस्य वा तत्रतत्र दुःसम्पा-
 द्यत्वाद्द्वीपान्तरीणवाणिज्यविक्रमणस्य दारिद्र्यदौर्मनस्ययोरपग-

तानेकाकारकलस्य मौहूर्त्तिकवणिकिच्छरवामणिभ्यामनिर्णीतत्वाच्च ।
प्रातिस्विकविचारणाप्रघट्टिकानामकार्यकाराणामाशामोदकप्राय-
तयोपेक्षणीयतेत्यलं कल्पनापल्लवसमुल्लासैः ।

प्रकर्षनिकर्षयोः साम्राज्यदारिद्र्ययोः शुभाशुभकर्मफलभूतयोः
“अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । स्वकाले नाति-
वर्त्तन्ते तथा कर्मपुराकृतम् ? यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मा-
तरं । एवम्पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति । २ जीर्यन्ति जीर्यतः
केशा दन्ताजीर्यन्ति जीर्यतः । चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते तृणैका न तु
जीर्यति ३ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः । योऽसौ
प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ४ ” इति महाभारत-
स्मृतिभ्यो विविच्य सम्प्रधारणीयतया कापुरुषपुरुषकारातन्त्रता-
न्नास्थाने सङ्ग्रहणीया स्वमतिरिति विबुधप्रवादः । “कलानामा-
करः साक्षाद्विद्यानाम्परमोनिधि” रित्यादिवचनेभ्यः सकलकला-
विलासमहामन्दिरतया भरतवर्षस्यैव त्रिलोकीविख्यातत्वे तद्गतक-
लातास्कर्यवद्दीपान्तरवैशारद्यवैशद्यादेः सम्प्रत्युच्चैस्तरत्वेपि भरत-
वर्षविषयीभूतप्रकृतिविशेषभागस्य सकलसन्दर्भसंस्तूयमानस्य नि-
रस्तसमस्तापवादत्वात्तत्कलाकलापसंस्तवकृते न खण्डान्तरमभिग-
म्यम् । साम्प्रतिकतदीयकलाभेदानामन्यादृशप्रागल्भ्यफलकत्वेऽपि
न तत्तत्प्रतिपत्तये प्रसङ्गातिशयफलप्रदायिन्यै प्रवासः सूपपादः ।
गमनेऽपि परवशंवदयोग्यताऽऽसादनदुर्गमता च दुरपास्तैव परेषां
कलाविशेषवितरणमहिम्नोऽनसूयितमप्रतिपद्यमानत्वाच्चेति वस्तुग-
तिः । इत्थञ्च विचारवैकल्यसमुद्भवदात्मभावैर्व्यतिक्रान्तार्यमर्या-
दाऽनवच्छिन्नप्रबन्धैर्निजावेशविशेषोपरोधकात्तरव्यक्तिभ्यः परं
वैरायमाणैस्ताद्विपर्ययप्रकृतिविशेषेभ्यः सदैव स्पृहयद्भिः “की-
टाश्च पुरुषाश्चैव विरूपा व्याधितास्तथा । परद्रेष्याश्च सूखाश्च न तै-
र्धर्म्माः कृताः पुरा । एकदीर्घायुषः शूराः पण्डिता भोगिनस्तथा ।

अरोगा रूपसम्पन्नास्तैर्द्धर्माः स्युः कृताः पुरा ” २ । इत्यादि वृद्धगौतमाद्यानुशासनिकवचनाभिसन्धिमननुसन्दधानैः स्वकीयैः न तु स्वस्त्ययनप्रवादानभिव्याहरद्भिः परमोद्यमछन्दमानमात्मानमभिरूपापयद्भिश्चोत्प्रेक्ष्यमाणोहापोहसमूहध्रौव्यादिपर्यालोचनया न ते बुबुधिरे स्मृतिकर्तृमहर्षीणां “ साक्षात्कृतधर्म्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्संप्राहुः—न कश्चिद्वेदकर्त्ता च वेदस्मर्त्ता चतुर्षुखः । तथैव धर्मस्मरणे मनुः कल्पान्तरान्तर ” इति नैरुक्तपराशरादिवाक्यसम्प्रतीतप्रतिष्ठितगौरवाणां तत्परम्पराकाणाञ्च तन्मागैकसमधिष्ठितानां माहात्म्यलेशमपि । न वा मेनिरे तत्संप्रदायाधीनस्वपैतामहीं पूर्वपूर्वतरां सन्निष्ठाम् । अपि तद्धुनातनीमेवाविचारकपित्रादिश्रद्धार्थिमान्धसमधिष्ठितान्नुतामापेदिरे एवञ्चालेभिरेव विप्रलम्भप्रवृत्तिभिरनुपलम्भनीयाभियुक्ततमजगत्स्थेमानमित्यनुपादेयवचना एवावधार्यन्ते । तथा चार्जनीयद्वीपान्तरवाणिज्यजन्यसम्पत्तिनिर्भरत्वे निरूपणीयद्वाराणां जागरूकतया तदन्यतमद्वारोपादानतो वा स्वसाक्षाद्धारवर्ज्यमभीप्सितार्थसंसिद्धिर्देवबले भाविन्येवेत्यादिरनवस्थितशङ्कानां समाधिः ।

केचित्तु भरतखण्डबहिर्भूताङ्गलद्वीपमण्डनायमानलण्डनमहाराजधान्यामेवेदानीन्तनसार्वभौमपदस्य प्रसिद्धतरत्वे तन्महापरिषदः पारिलमेष्टपदाभिधेयायास्तदवनीतलैकबभ्राज्यमानायाः समस्तार्यवर्षमण्डलेशसामन्तसम्भावितानां प्रत्यासन्नसांसर्गिकव्यवहारपरिनिष्ठितपरिष्कारपयोदुहः शुश्रूषितपरिसेव्यमानत्वे तारायन्त्रागमद्वाराभ्यां तदुद्धारसमाधानप्रक्रियायाः संजातप्रायत्नेपि निश्शल्यसमाधानविधानस्य मण्डलाधिपतन्मन्त्रिप्राद्विवाकप्रतिनिधीनां साक्षात्समवधानविवदनादिप्रयत्नमात्रसारत्वेन “ सिविल्सर्विस ” संज्ञकपरपरीक्षासमुत्तरणविधानव्यवस्थायाः संकृप्तवयोविशेष-

रिलक्षितायास्तन्नगरीमात्रप्रतिष्ठितविद्यालयैकविषयतया तदुपा-
धिसमुत्क्रमानसानां ब्राह्मणादिवर्गीणविद्यार्थिसार्थानां तत्पुरीप-
र्यटननिर्वाह्यतायाः प्रतिबन्दितात्वेन धनुर्वेदायुर्वेदादिप्रस्थानवि-
न्याससम्भाराभिरक्तवैदग्ध्यस्य तत्रैव प्रेक्षावद्भिस्तथात्वेनैव संग्रह-
णीयत्वेन च तद्वीपाभिगमनमहारम्भो “राजा कालस्य कारणम्”
अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः —ना विष्णुः पृथिवी-
पति” रित्यादिस्मृतिमहीकृतदर्शनीयसार्वभौमशुभावासपूतीकृतत्वे
तद्वीपयात्रामैत्र्याः स्मृतिकारमहानुज्ञानगोचरतयाऽविप्रतिपत्तयः
१. धार्मिकाग्रयाग्यर्जुनभीमसेनादिपाण्डुनन्दनानां राजसूयमहो-
त्सवौपयिकदिग्विजयप्रस्तावे “ताम्रलिप्तं च राजानं कर्वटाधि-
पतिं तथा । सुहृन्नामधिपं चैव ये च सागरवासिनः । सर्वान्म्लेच्छग-
णांश्चैव विजिज्ञे भरतर्षभः एवम्बहुविधान्देशान्विजित्य पवना-
त्मजः । वसु तेभ्य उपादाय लौहित्यमगमद्वली । स सर्वान्म्लेच्छनृप-
तीन्सागरानूपवासिनः । करमाहारयामास रत्नानि विविधानि च”
“दिशं धनपतेरिष्टामजयत्पाकशासनिः । भीमसेनस्तथा प्राचीं सह-
देवस्तु दक्षिणां । प्रतीचीं नकुलो राजन्दिशं व्यजयतास्त्रवित् १
स तेन सहितो राजन् सव्यसाची परंतपः । विजिज्ञे शाकलं द्वीपं प्र-
तिविन्ध्यश्च पार्थिवम् २ शाकलद्वीपवासाश्च सप्तद्वीपेषु ये नृपाः ।
अर्जुनस्य च सैन्यैस्तैर्विग्रहस्तुमुलोऽभवत् ३ स किरातैश्च चीनैश्च
वृतः प्राग्ज्योतिषोऽभवत् । अन्यैश्च बहुभिर्योधैः सागरानूपवा-
सिभिः ४ वशे चक्रे महातेजा दण्डकांश्च महाबलः । सागरद्वीपवा-
सांश्च नृपतीन्म्लेच्छयोनिजान् ५ निषादान्पुरुषादांश्च कर्णप्रावर-
णानपि । ये च कालमुखा नाम नरराक्षसयोनेयः ६ कृत्स्नं को-
लगिरं चैव सुरभीपट्टनं तथा । द्वीपं ताम्राह्वयं चैव पर्वतं रोमकं
तथा ७ रामठान् हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः । तान्सर्वान्
स वशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः ८ ततः सागरकुक्षिस्थान्म्ले-

छान्परमदारुणान् । पृथ्वान्वर्षांश्चैव किरातान् यवनान् शकान् ”
 ९ इति प्रतीयमानाभ्यः किल महाभारतवचनव्यक्तिभ्यः । श्री-
 मद्विक्रमादित्यस्यापि दिग्विजयमहोद्यमप्रसङ्गतश्च “यस्याष्टाद-
 शयोजनानि कटके पादातिकोटित्रयं वाहानामयुतायुतश्च नवते-
 स्त्रिघ्नाकृतिर्हस्तिनाम् । नौकालक्षचतुष्टयं विजयिनो यस्य प्र-
 याणेऽभवत्सोऽयं विक्रमभूषतिर्विजयते नान्यो धरित्रीधरः १ यो-
 रूमदेशाधिपतिं शकेश्वरं जित्वा गृहीत्वोज्जयिनीं समाहवे । आनीय
 सम्भ्राम्य मुमोच यस्त्वहो सविक्रमार्कः समसह्यविक्रम २ ” इति
 ज्योतिर्विदाभरणवाणीभ्याश्च द्वीपान्तराभिगमनतत्रत्यहूणयवना-
 दिराजचक्रमहाविजयादेरुद्धोष्यमाणतया समुद्रयानम्लेच्छविषय-
 पर्यटनपुरोगमा निष्प्रत्यूहमध्यवसीयमाना एव व्यासङ्गा ननः कि-
 ञ्चित्कस्मैचिदपचयाय पर्याप्तास्तदनुकृतिकृतसदाश्वासानां बत
 क्षोणीश्वराणामितरेषाश्च तदुपजीविजनविशेषाणामशेषाणां वा
 यथायोगमिति नात्रापि शास्त्रातिक्रम इति प्रत्यवतिष्ठन्ते । तदेवं
 तत्त्वविदो न क्षमन्ते तथा हि साम्राज्यपदाधिकारतत्परिषदोर्ल-
 ष्ढनप्रस्थमध्यस्थत्वे तत्प्रयोज्यशास्यार्थनिबन्धबन्धस्य वस्तुयाथा-
 त्म्यादिदशाविशेषरूप्यतायाः स्थिततरत्वे किं तत्रार्थनिरूपितन्यू-
 नतायाः स्वाभीष्टाघटने हेतुता । १ उतानुवादकागमप्रयोगशैथि-
 ल्यसम्मीलितस्वपक्षविशेषस्य । २ अपि वा ग्राहकप्राङ्निवाकादि-
 प्रधानविवेचकदौर्लक्ष्यानुयोगिदैवविशेषस्य । ३ आहोस्वित्कक्षा-
 ऽप्रक्षीणयोग्यताधीननिरीक्षकविमर्शमोहस्य । ४ उत वादिष्वेव
 मण्डलाधीशादिष्व्वाकास्मिकानाकास्मिकाभिन्नभावस्य । ५ नाद्यः
 स्वपक्षगतदौर्बल्यस्य यथावद्वक्तीभवने तन्मात्रनिर्द्धारणस्यैव न्या-
 याऽकारतया अन्यायोपात्तसम्भावनाया अयोगात् । १ न द्वितीयः
 विवेक्तव्याऽर्थातिशयलक्ष्मीकरणनिष्ठावदागमग्रायस्य विचक्षितार्थै-
 कशरीरतया तन्मूलकपक्षप्रतनुताप्रकल्पनायाः सुतरामनन्वित-

विषादवादस्यानुभाषसाच्च । २ न तृतीयः न्यायाधिकृतदुर्लभ्य-
 ज्ञनानुरञ्जितदैवस्य स्वनिष्ठदैवविशेषनिर्वाप्यतापरीतत्वात्समप्रकृ-
 तिकयोरेव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावानुभावात् । ३ नापि चतुर्थः
 कक्षानिरूढयोग्यतायाः सुस्थत्वे प्रत्यनीकसामग्र्या अनारोहपा-
 त्रतायास्तादवस्थ्यात् तत्प्रसारे वा व्यामोहमात्रप्रादुष्करणे कक्षा-
 गतोल्बणसन्धैव सम्प्रतीयात् । ४ यादृच्छिकाद्यमित्रभावापत्तौ
 निमित्तान्तरस्य सम्पातायातस्य योजकतया तस्य प्रक्रान्तन्याय-
 विग्रहासम्पृक्तशीलतरत्वात् प्रकारान्तरेण परिहारोपकरणविप्र-
 कीर्णत्वाच्चेति न पञ्चमोऽपि । तथा च कतमेनापि कल्पेन निजेष्वनि-
 र्द्वन्द्वपर्यवसानस्यान्तरायग्राह्यस्ततया निरन्तरायापायान्तरस्य फ-
 लतः परिशिष्यमाणस्य पर्यन्तप्रकरणागोचरतैवाऽपद्यते । तस्या-
 पिपयिषासमाविष्टव्यक्तीनामानन्त्येऽपि तदुपायानुष्ठाननिर्व्यग्रनि-
 ष्ठाभूयिष्ठां न काश्चिदनुजानीमहे विशेषम् । तथाविधम्मन्यावाऽर्थै-
 कदेशसम्प्रतिपन्ना अपि विप्रतिपन्नार्थव्यवहारिण एवार्थैकदेशे स-
 म्मीयन्ते यदि ते च तान् लक्ष्मीकुर्वाणाः प्रयतेरन् सम्बन्धीरन्नेव
 चिरेप्सितविचारणाऽऽकलितवस्तुपूगैः तन्महापरिषदि महता यत्नेन
 नोपस्थितिमतामप्यभ्युदितार्थमर्थयमानानामर्थपराभूतिरेवानुभा-
 व्यमाना कथङ्कारं समवधानविवदनादिव्यापारमभ्युपेयात्फलवन्तम् ।
 तत्राप्यमनोरथसिद्धावुत्तरोत्तरमुत्तराधरव्यापारधाराविषीदन्मनः-
 प्रचारास्तत्र याता अप्ययातेतरमानुषसमाः सम्मीयन्ते । मण्डले-
 शादिपदभाजां किलैतस्याः पराभूतेः “सम्भावितस्य चाकीर्ति-
 र्मरणादतिरिच्यत” इति स्मृतिसम्मितायाः का वाऽधिकतरा
 विपत्तिरित्यर्वाचीनजनापवादो दुरपास्तः । लाघवं चैषामेवमाद्यत्र
 च तद्दीपवासिष्वच्छैव प्रसृमरम् । परोक्षलाघवस्य प्रत्यक्षलाघवा-
 पेक्षया न्यूनसत्ताकत्वमानुभविकम् । तच्च विलम्बेन निजकार्य-

निर्वाणभाजनं सदविलम्बेन स्वकार्यनिर्वहणशीलस्य प्रत्यक्षला-
घवस्य प्रतिप्रत्ययमनुभूतिचरत्वाच्च । दशतयादिपक्षैकदेशविजय-
या च्छायामपि तदवयवबाहुल्यप्रसाधनप्रयुक्तपराजयजन्यापमानाप-
नोदनकृते प्रकृतप्रयत्नप्रधानाग्रहे च त एते मण्डलाधिपाः सानु-
भवम्पर्यनुयोक्तव्याः प्रथमं तावत्तथाहिनेवद्यावधि द्वित्राः प-
ञ्चषा वा ययुर्लण्डनराजधान्यामन्यासु वा प्रान्तभूमिकासु भार-
तवर्षमाण्डलिकास्तदधिष्ठितपदाधिकारमर्यादायाह्वयतो रिरक्ष-
यिषया तद्गमनारम्भोऽनुमातव्य उत स्वैतरसामन्तजनसामान्य-
स्थित्यपेक्षया आहोस्विदुभाभ्यामप्युदासीनतया । न तृतीयः स्व-
पदानुकूलप्रयोजनतृणया प्रेर्यमाणानां गुरुतरकार्यभागसंरम्भा-
नामौदासीन्यस्यासम्भवतरत्वात् । न द्वितीयः “तत्स्थानापन्न-
स्तद्धर्मं लभत” इत्यादिन्यायप्रकोपात् परिनिष्ठितनिजमर्यादो-
लङ्घनाच्च । २ नापि प्रथमः रिरक्षयिषयाः कर्तृत्वेऽपि तत्कर्मीभू-
तवस्तुपरिकरोपादानवैकल्यातिभारस्य दुर्वहतरत्वात् परिकरास्तत्र
स्वसत्ताऽनपहाराभिशाल्यभयसंवित्समाहारनिजराष्ट्रोपचितिमू-
लीभूतासाधारणषाड्गुण्यविभावनादयः तेचाचक्रवर्त्तिन आच म-
ण्डलाधीशेभ्यः समप्रकृतयः । उपसर्जनमुद्रयाऽसमशीलत्वेऽपि प्रधा-
नमर्यादया समशीलतैव संग्राह्यमाण्डलिकयोः राजयुवराजवन्म-
न्युपमन्निवच्च । युवराज आराद्राजपदलिप्सयैव राजानमाजुषत्वे
ननु यावज्जीवं यावन्निजपरम्पराञ्च युवराजपदैकप्रतिष्ठित्यै प्रेष्य-
भावाय च उपचयापचयवाचिककरणग्रामो हि तद्योगवियोगयोर्हेतुः
“उद्योगः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः । षडेते यत्र तिष्ठन्ति
तत्र देवोऽपि शङ्कते ? न साहसमनारूढ नरो भद्राणि पश्यती”ति
प्रेक्षावतामत्र निगमस्थानीये एव स्मृती “असन्तुष्टो द्विजो नष्टः स-
न्तुष्ट इव पार्थिव” इत्यान्वीक्षिकी निगमश्च ततोऽप्यधिकतरसत्ताकः
विस्मृतप्रायाहीयं निजधामनिजकर्तव्यतयोरुद्दीपकदीपमाला ति-

रस्कृता च भूयस्येव निजान्वयबीजिपरम्परापरिपालितसुबुद्धसा-
धुरीतिः निर्दूता च दिवस्पृथिव्योः समुद्दीव्यदादित्यरोचिरति-
शायिमन्त्रिमैत्रावरुणिपराशरपाराशर्यादिमहर्षिप्रणेतृकस्मृति-
निबद्धराजतन्त्रधर्मतन्त्रयोस्तत्त्वसङ्गतिरशेषतः तत्रापि पिदधत्येव
केचिच्छ्रोत्रे श्रुतमात्रेणाक्षरद्वितयस्य श्रुतिरिति स्मृतिरिति धर्म इ-
ति वा बन्दिमागधभाट्टचारणास्तत्सभासु तत्त्ववेत्तारो महामुनयो
वेदब्राह्मणादिसप्तभूताश्च । वर्णेभ्यो वैरायमाणभृतकवाचाटाः
पञ्चसप्तावरापरिषत् । समाह्वयद्यूतचतुरङ्गरमणादयस्समरमहो-
त्साहाः । एवमाद्यानन्दितचेष्टामात्रपर्य्याप्तनिजाधिकारचरितानां
किमुत तेषां सभासु सभास्ताराणां तत्त्वनिर्णायकवार्त्तानां वा
प्रत्याशा किमुत कृत्याकृत्यविमर्शचातुर्य्यसमुद्भूतनिजराष्ट्रसमृद्धिः
किमुत तत्प्रयोज्यः परेभ्यः पराभूतिभयाविकम्पः किमुत तेषां
व्यवहारधारान्यूनतापादकच्छिद्रानन्वीक्षाप्रयोजकाधिकारिणां-
तथाच “सन्दीप्ते भवनेऽपि कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृश” इत्यार-
म्भिनाभिस्थूलेक्षिकयाऽपि निजावेशवासनावासिततट्टीपोत्सर्पण-
प्रकरणं हि सत्रणमेव किन्न स्यात् निर्व्रणं चेद्विचारव्रज्यासु दि-
ग्भात्रमुद्गारितासु प्रायोपवर्त्मप्रायासु किमित्यनाश्वासो विचारक-
जातीयानाम् । इत्थञ्च प्रतिरोधानुरोधसामग्रीकविचारणामहिम्ना
तत्पुरीयातायातप्रयासयोरन्यूनानतिरिक्तसचाकलमृतेनादृष्टार्था-
तिशयः कश्चिदनुभूतिपदम् अपितु दृष्टानन्तानर्थकरी शिष्टाकोप-
विभागिनी हि माण्डलिकप्रस्थानकथा सती ज्ञेयैकदेशसिविल्स-
र्विसचिकित्सककलाविशेषलाभोद्योगसंवीतानामार्य्यवर्षीयविद्या-
र्थिनामुदितकलालब्धिसमापनान्यथाऽनुपपत्त्या तन्नगरीगतिवस-
तिचरतिरूपा अपि व्यापारा नान्तरीयका एवायतन्ते प्राचीनपक्षो-
क्तदूषणगणानामवयवभेदानां परामृश्यमाणत्वात् । अवयवेषु केषु-
चिदतिदेशकल्पनायामनतिदेशप्रत्यासत्तेरन्ततः समस्वभावनिदा-

नायाः सूक्ष्मेक्षिकासंसरणीयता सुग्रहैव । न च तेषां क्षीरकण्ठोपक-
 ण्ठपरिणामानां विद्यापयः पानसमेधमानप्रतिभाऽतिफलानामपरा-
 मृष्टबहिर्विक्षेपपक्षाणामुदितदूषणावलेपो न मनागित्याकलनीयम् ।
 आबाल्यमा च यौवनापवर्गमनवच्छिन्नतद्भूम्यावासतल्लोकनिविड-
 साङ्गत्यादिभ्यः परम्प्रतिपन्थिभूतेभ्यः स्ववर्णादिनिरूढप्रबन्धव-
 न्धप्रभ्रष्टगतिकत्वादेरवधार्यमाणत्वादुत्तरोत्तरमतिवेलमवधारयि-
 ष्यमाणत्वाच्च एवञ्च प्रतिभाविपाकस्य तदीयस्यैवमात्मतायां पारम्प-
 र्यप्रजास्वरूपविलोप एवाभ्याशीभवति भविष्यति चेति न नो वि-
 वादः परिपाकसमीक्षावताम् । नच पुनरिहैव वसतामालस्यादिस-
 मास्कन्दितकरणकारकाणामनास्वादिताक्षरमाधुर्यमात्राणामद्वि-
 पात्प्राणिचेष्टासमशीलानां स्वीयतावेशसमाहरणसमुपेक्षया प्रभ्रष्टे-
 ष्वेव विद्याविशेषजन्मसु तेष्ववादरो “गुणामान्यस्थानं गुणिषु नच
 लिङ्गं नच वय” इति प्रामाणिकवचोऽनुगृहीतो महाजननेतव्यः
 साधीयानिति युक्तमादर्तुम् । विद्याजन्मनो विशिष्टादरणीयतावच्चे-
 ऽपि व्यावहारिकगुणानां व्यावहारिकमानपदभाक्त्वेऽपि पारमा-
 र्थिकमान्यतरगुणव्यामिश्रीकरणस्याभ्यर्हिततरस्यालक्षीभवनात् ते-
 षुतु मान्यगुणविरहित्वसाक्षात्करणेऽपि निर्योग्यतावत्त्वमेव नतून्मा-
 र्गयोग्यताकत्वादीति विशेषः तत्रापि तथात्वे ततोऽप्यधिकतरोपे-
 क्षाविषयत्वस्य नियतत्वात् । उदीरितकलाभ्यः सम्पादनीयाभ्य-
 स्स्वेतरसाधारणाभ्य आर्य्यमाहात्म्यैकान्त्यसङ्गोपनौपयिकाः कि-
 लासाधारणकलाः सर्वतो विशिष्यन्ते । तदासादनाशक्तावपि
 तद्गोचरास्तिक्यनास्तिक्याभावयोः श्राद्धिकव्यवस्थापरपर्याया-
 ङ्कुरस्थानीययोस्तन्मानवगतयोः पर्यालोचनयापि तदादरांशो
 ज्ञातव्यः । उदाहृतकलाफलांशभोक्तृत्वस्य कलावत्त्वेवाविभाज्य-
 दायतया पर्य्यवसन्नत्वेन तददायिनामन्येषां तद्विषयोदासीनभावो
 नान्याय्यः । सामाजिकसुखसाधनानामेव सततक्रियानिर्वाहक-

तया सामाजिकैः साधारण्येनादर्त्तव्यत्वात् । नह्यत्र तदापत्तिः उ-
 क्तिमात्राभी रञ्जयितव्यत्वावगमात् । नापि सकलानां तत्कलाफ-
 लप्रेर्यत्वेऽकला एवाल्पतरास्तामिसागमनिर्गमाः पर्यायेण शु-
 द्ध्येयुः अनागतनिरीक्षायामतिमात्रनिमित्ताया मनोरथप्रायत्वात्
 प्राग्वदुत्तरकालमुक्तकलाभवनं भविता भरतवर्षमित्यत्र नहि कि-
 ञ्चिच्चित्रम् । नहि भवितेति वा न कश्चिद्वदिता त्रिकालवेदी एत-
 देशीया हेतत्कालीना एतावत्य एवंविधवीर्य्यविपाका इति न कु-
 त्रापि कदाचित्केनचिन्नियन्तुं पार्य्यन्ते विभूतयः भगवद्भवसत्ताया
 अवाञ्जनसगोचरत्वादिति परमार्थः—इत्थञ्च माण्डलिकविद्यार्थिनोः
 पृथक्पक्षसमुत्थानेऽप्यनुगतसिषाधयिषासमभ्यञ्जितव्यूहविताना-
 तानविधानविधया विरूपोद्गमनभाषिकाभाव्यया वैजात्याभावस-
 ङ्गहो न पृथक्प्रयत्नविशेषापेक्षीति समुद्रवाहनविहारम्लेच्छमेदिनी-
 प्रस्थानप्रमुखा ह्यनुपादेया एव प्रयत्नाः पूर्ववत् । एतेन “राजा
 कालस्य कारण”मिति वाक्यस्य तत्तत्कालीनभूतजातनियतव्य-
 वस्थानपरिपालनादिलक्षणसाक्षात्कर्त्तव्यतातिशयबोधकस्योच्छृ-
 ङ्खलप्रवृत्तिप्रयोजकत्वं राजपदाभिधेयनिष्ठं नार्थः स्वच्छन्दप्रवृत्ति-
 प्रसक्तौ नरेश्वरस्यापि “अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवा-
 प्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकश्चाधिगच्छती”ति स्मृतेरकी-
 र्त्तिनिरययातनयोः पात्रता गम्यते नातः परो दण्डः प्रतीयान् ।
 “यस्मिन्देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेऽपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तत्र
 तं हि समाचरेत् । यस्मिन्देशे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ।
 तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमुपागतः । तस्माद्यम इव स्वामी
 स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये । वर्त्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधो जिते-
 न्द्रियः १ सप्राद्विवाकः सामात्यः स ब्राह्मणपुरोहितः । स सभ्यः
 प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः २ अन्यायेनापि तं यान्तं
 येऽपि यान्ति सभासदः । तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तै-

नृप” ३ इति मानवाद्याः स्मृतयो निजहितान्यनभिसन्धाय प्र-
जाहितैकपरम्परापरिप्राप्तनियमयोजनपुरस्सरनिर्द्वन्द्वनिर्णयविधा-
नार्हतां तत्फलवत्तामुद्रर्त्तने निर्वर्णितापत्तिं च प्रतिजानते सस-
भ्यस्य राज्ञः—न मनाङ्गिरङ्कुशता खलु नरेन्द्रमहेन्द्रस्याऽपि । साङ्कु-
शताया आगःपरम्परासन्धायकत्वस्य परस्सहस्रनिदर्शननिरूढस्य
सर्वत्रैव प्रतिबद्धत्वात् निरङ्कुशमन्याः सत्तां वा कामयमाना नि-
खिला एव स्वभावदोषविशेषमपेक्ष्य त्रिलोक्यामिति न केवलं
भूभुजामेव तदवैशदोषावतारः समधिगतप्रजासङ्घसत्ताऽतिशया-
नाम् । परमेष तेषां स्वरूपहान्यापादकतया कलङ्कस्थानमेव सन्नि-
जराज्योपचयशशाङ्कराहुर्वा प्रतीयेत फलतः ।

नच नोदीरितस्मृतीनामद्यतनहूणमहाराज्ञीपरानुशासनसंगोपि-
तभरतवर्षीयवर्तनाप्रागल्भ्यपरामर्शतस्तदौपयिकमहानिबन्धविद्यु-
त्प्रभास्वरूपालोचनतश्च निर्वापितप्रायतया तद्विषयविषयपरमाश्वा-
सप्रतिपत्तिः कार्यकारिणी निरङ्कुशशासनानां नियोगपर्यनुयो-
गानर्हाणामनतिशङ्कनीयत्वादिति वाच्यम् । त्रैकालिकविभूतिभरा-
णाममानुषप्रतिभागभस्तिपूतमन्वादिमहर्षीणामलौकिकतीर्थकरता
सर्वज्ञकल्पताभ्यामशेषराजन्यप्रबन्धप्रणेतृमूर्द्धाभिषिक्तत्वे समुपभु-
क्तजगच्चक्रबाह्यान्तरयाथात्म्यमहौजस्त्वे च तदाद्यसंख्यातसार्वभौम-
समुपभुक्तसमस्तजगतीतलैकदेशयोग्यताकानामधुनातनमहाराजप-
दभाजामनुदाहरणभूमित्वादापातरमणीयत्वादयोग्योग्यत्वाच्च तथा
च मनुमान्वातृसगरसहस्रार्जुनपरशुरामरघुरामादयो विक्रमार्क-
पर्यन्तास्ततोऽर्वाचीना अपि केचित्सर्वथैव त्रिलोकीदेदीप्यमान-
गुणप्रभावास्सन्तः तदधीतविद्यास्सुविद्याः तदधिगतकलास्स-
त्कलाः तदुपभुक्तभोगा अनीदृशाः । तत्प्रवर्तितवर्त्मानः स्वस्त्य-
यनाः तदाराधितमानवा महिमभुवः तत्परिपठितवेदाः परमार्थाः त-
न्निर्द्धारितधारणाः सन्नाणाः तदुपेक्षितविषयाः सविषार्थाः तद्भा-

पितृभाषाः सुभाषाः तन्निन्दितवाचो दुर्वाचः तद्गर्हितकर्माणि कुक-
 र्माणि तद्भावितभावाः सुभावाः तद्गोपितगरिमा सुगरिमा तदुदी-
 रितलाघवं परिलाघवं तदाकलितक्रियास्सत्क्रियाः तदनादृतनरा
 दुर्नराः तत्प्रशंसितशासनं सुशासनम् तन्निबद्धनिबन्धाः सुनिबन्धाः
 तत्सेविता नद्यः सुनद्यः तदध्यासिताः पर्वताः सुपर्वताः तदध्युषिता
 भूमयः सुभूमयः तन्निगृहीतव्यवस्था दुर्व्यवस्थाः तदलक्षीकृतभू-
 तयः कुभूतयः तदालम्बिताचाराः सदाचाराः तन्निर्वर्णितवर्णाः
 सुवर्णाः तद्वाख्यातशास्त्रार्थाः सुशास्त्रार्थाः तदनुज्ञातभक्ष्यभोज्य-
 पेयानि सुपेयानि तत्प्रतिषिद्धान्नानि दुरन्धानि तदनुष्ठितधर्माः
 सुधर्माः तत्संपादितज्ञानं सुविज्ञानम् तत्सिद्धान्तितारखण्डार्थज्ञा-
 नमेव मुक्तिमूलम् तदाराधितदेवता एव परदेवता एवमादीन्यसा-
 धारणलक्षणान्यभियुक्तताप्रयुक्तान्यध्यवसीयन्ते तद्धर्मिसमनुग-
 तानि तदुच्छिष्टचर्वणावन्त एवोत्तरोत्तराः न तदुच्छिष्टचरं प्रतिप-
 द्यते चिन्तयतां किञ्चित् । अचिन्तावतां तु भायादेव नाना न त-
 चासम्पन्नसामग्रीकतया कस्यचिदर्थस्य प्रसाधनायालम् यतस्तथा-
 विधैरप्रयोजनैरप्रमाणैर्वा भवितव्यमर्थानुवृत्त्या एवञ्च भिन्नकालि-
 कप्रजानियन्तृत्वेनानधिकृताधिकृतत्वं नरेश्वराणाम् नहि कालेन
 परिच्छिद्यमानोऽर्थः कालस्य कारणं राजादिरितरो वा कालका-
 र्यत्वाविशेषात् तस्माद्राजा कालस्येति वाक्यमुक्तार्थमास्थेयम् ।
 “अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां” मिति तु दर्शितमहागुणगरिष्ठानां मनु-
 रघुरामादीनामितरेषाञ्च तदाद्यविप्रतिपन्नविभूतीनां नैश्वरेयसपद-
 पर्यन्तसङ्गतीनामाभ्युदयिकीः सर्वा अपि वैदिकीः क्रिया निर्व-
 र्त्तितवतामपर्य्याप्तकार्यसामान्यहीनानामेवानुवादकम् न तन्वेषा-
 मापातगुणक्रियावतां सम्मोहनैकमार्गाणां कार्पण्याद्यपुरुषार्थसाध-
 नसम्बद्धानामद्यतनानाम् अनाधेयातिशयगुणग्रामाणामान्नायमौ-
 लिमन्दारमुमनःसौरभ्यसग्रीचीनानामपात्रतात् । यथाह श्रुतिः

“युवा स्यात्साधुयुवाऽऽध्यायिकः आशिष्ठो द्रदिष्ठो बलिष्ठस्त-
 स्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् स एको मानुष आनन्द”
 इति युवा प्रथमवयाः साधुयुवा युवाऽप्यसाधुर्भवति साधुरप्ययु-
 वाभवतीति यूनो विशेषणमेतत् । आध्यायिकोऽधीतवेदः प्रधान-
 समस्तविद्योपलक्षणमेतत् आशिष्ठः आशास्तृतमः द्रदिष्ठः द्रढतमः ब-
 लिष्ठो बलवत्तमः संग्रामेष्वविकम्पितजेता परेषामितियावत् । एव-
 माद्याध्यात्मिकशक्त्यतिशयसम्पन्नतदाद्यनन्यसाधारणलक्ष्मणस्त-
 स्य सर्वाऽपीयं पृथ्वी सकलसागरपर्यन्ता वशे वर्तमाना वित्तस्य
 वित्तेन “व्यत्ययो बहुल”मिति स्मरणात्पृष्ठ्यास्तृतीया विपरि-
 णातिः पूर्णा सम्पन्नेत्यर्थः । अतिवृष्ट्यनावृष्टिपुरोगमानामीतीनामु-
 परोधपुरस्सरं रसातिशयशाल्योषधिसमृद्धेतियावत् । उक्ताशेष-
 लक्षणसम्पत्सम्पन्नमानुषानन्दफलभाक् सार्वभौमः आनन्दान-
 न्दिनोरभेदविवक्षायाः प्रकृतत्वात् शतगुणाधिकमुत्तरोत्तरमानन्द-
 माब्रह्मणो यावन्निरतिशयानन्दसमधिगमस्तावत्तं प्रकृत्य श्रोत्रिय-
 लावृजिनत्वाकामहतत्वसहचरितधर्मानुष्ठानप्रकर्षमहिम्ना मानुष्या-
 दानन्दाच्छतगुणेनोत्कृष्टमनुष्यगन्धर्वादिहिरण्यगर्भपर्यन्तक्रमिका
 नन्दाप्तिपूर्वकनिरतिशयब्रह्मानन्दपरिप्राप्तिः प्रस्तूयते । श्रोत्रिय-
 लावृजिनत्वयोर्नियतयोरकामहतत्वमसाधारणं श्वेतच्छत्रमिव स-
 म्राज इति गम्यते उत्तरोत्तरमुत्तमोत्तमपदप्रापकत्वयोग्यताविशेषक-
 त्वात् तथाच श्रोत्रियत्वादित्रितयोपनीतत्वमृते सार्वभौमानन्दोप्य-
 दृष्टचरणैवेत्यद्यतनयथोपन्यस्तमहाराजे विषयस्यास्य विचारसह-
 त्वात् तच्चरणसरोजयुगीं जुषमाणेष्वस्यनिरीक्षकेषु माण्डलिकेष्व-
 लं तदलीकसम्भावनया भरतवर्षीयेषु ।

सार्वभौमस्वरूपविशेषस्योक्तगत्या विवेक्तव्यत्वे तच्छेषभूतविचा-
 रणाभिरकृतविग्रहाभिरेव भवितव्यमिति कोन्वत्रावाग्मी । सति
 चैवं व्योमकमलिनीसौरभसमाग्राणसम्पत्तये सोपानपरम्परानि-

मर्माणानुज्ञानवद्वीपान्तरीणनिरतिशयसौभाग्यभोगाय समुद्रयान-
सन्ध्यादिहानमर्यादाम्लानपूर्वापमानविषयार्थानुज्ञानमचलं जञ्ज-
न्यतां नाम । इदमेभ्यः कामं निजार्भकेभ्यो निर्देष्टव्यमेव किल
यथेष्टाचरणं महर्षिभिः नते हन्त निरदिशन्नदूरदर्शिनः प्रतिनिय-
तानन्तसाधनसाध्यभावविशेषस्वभावानभिज्ञानतयेत्येवंमन्यमानाः
कथं ताननुजानीयुर्यथाभूतव्यवस्थानिरूपकाः परशास्तरश्चेति
वक्रगतिः तथा च तद्वीपयात्रादिर्न स्मृतिकारानुज्ञानविषये-
त्यवधेयम् ।

सव्यसाचिमुखानाम्पाण्डवानामशेषमहीमण्डलगोचरो विजयः
सम्प्रतिपन्नतर इत्यभ्युपगम्यते स हि साक्षात्समुद्रयानयवनविष-
याभिगमनादिसाधनैकसाध्यः । सिद्ध्यति चानेन तदादेरुद्भवः त-
थापि तयोर्निष्पादनप्रकारो विजिज्ञासितव्यः तद्विजयमहोत्साह-
मूलञ्च विजिज्ञासितव्यम् तत्कृतिसाध्यपरमापूर्वस्वभावश्च प्रत्ये-
तव्यः—तथाहि “स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेते”ति विधिविहित-
राजसूयमहायज्ञस्तत्र प्रस्तुतः स हि “द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः
प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिश्च विभावित” इति भार-
तस्मृत्याऽनुनिष्क्रान्ततरयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणयोः वैदिकमार्ग-
योरन्यतरप्रवृत्तिपदजन्यबोधीयविषयताकोपस्थितसंस्थामहामणि-
रैहिकसाम्परायिकनिस्सीमसौभाग्यजननः । एवञ्च लौकिका-
लौकिकभूतिप्रकाण्डनियामकस्य यागस्यास्य दिग्विजयदृष्टप्रयोजन-
गुणकतयोपसर्जनानुष्ठानकर्तव्यतायाः प्रकृतत्वे तदात्मनो विजय-
स्योपजनापजनधर्मसहभाविनो वरुणालयविहारम्लेच्छविषयाभि-
गमनसमरसन्नाहाद्यन्यादृशविन्यासवतोऽपि साधकतमत्वादेशतः प-
रिग्रहात् । तेषां विजयक्रियाकर्म्मीभूताश्च सर्व एव नृपतिपदवाच्याः
सन्तो व्यासज्यैव वशे नीयमानतया न पर्य्यायेण तत्तामर्हन्ति ।
व्यासज्यैव प्रयुज्यमानविजयक्रियाविषयत्वे कक्षाक्षय्यशुक्छलभ-

सम्पातनयेन यवनहूणादिभूपपटलीनामप्यानुषङ्गिकतया प्रधानप्र-
 त्यासच्या किल साक्षात्सम्बद्धतया वा गृहीतव्यत्वेन न व्यस्तप्रय-
 त्नापेक्षी यवनादिविजय एकक्रियासमङ्गभावापन्नत्वाद्भ्यासज्यफ-
 लाभियोगव्याकीर्णानामनन्यसत्ताकत्वस्य स्थितत्वाच्च । विजयो-
 द्योगव्यवसितमतीनां हि पाण्डवानां प्रकृष्टतमयागक्रियापरिचोद्य-
 मानतया तपोमयमूर्चिततया च निजधर्मानुपमर्दपूर्वं म्लेच्छदेशेऽपि
 निराबाधा स्थितिरासीदेवेत्यर्थसिद्धम् । सांग्रामिकसकलसम्भार-
 संयुतत्वे प्रधानसम्भाराणामसङ्कोचो निर्विवादः सेनादयोऽत्र स-
 मभाराः सैनिका हि प्रायः क्षत्रिया एव ते च लक्षशः कोटिशश्च
 संख्याताः नाल्पे कथञ्चित् समस्तास्ते शुचिशीलाः शुचित्रताश्च
 नाशुतरमपि धर्मविलोपं सहमानाः शयनासनस्नानसन्ध्यादि-
 निजधर्मा न लोपिताः अभक्ष्यभक्षणं नोपात्तम् अपेयपानमनादृतम्
 जातिभ्रंशकरक्रियाणां प्रत्युत निग्राहकतया कथं तासामंशतो वा
 पुरःस्थितिः विजयिनां हि तेषां विक्रमैकस्वभावतया प्रधानध-
 र्मांश्चैव कथम्प्रमदनम् नौकाश्च स्त्रीयाः कैवर्त्तकाश्च भरतवर्षीयकैव-
 र्त्तकजातीयाः क्षत्रियादिभिन्नजातीयानां भिन्ना एव नावो निवे-
 शनाय शाकफलभक्षा एव नावि वर्णतः समानानामेव समवायो
 निजाङ्गणे असमानानामसम्पर्कः क्रियाकालेषु भक्ष्याद्यर्थाः समु-
 चितविन्यासाः पानीयं च यथोक्तमर्थ्यादम् अवतरणस्थानान्य-
 न्तिकान्तिकतराणि सलिलाशयाश्च स्वायत्ताः प्रत्युत स्वाधीनस्व-
 ननाश्च यतो निजधर्मा निरन्तराया उन्नेयाः म्लेच्छाद्यावस-
 थेष्वनावासः तदुपश्रुतकूपादयस्सुतरां नोपश्रुक्ताः जनपदनगरा-
 दीनां प्रान्तभूमिकासु नियतवसतयः तत्रत्योपादेयधान्यादय ए-
 वोपश्रुक्ताः तत्कृत्यानुकृतिर्नाकारि तद्वैरवधिषणा नाग्राहि एव-
 मनुकूलाचारैकचारितया दुराचारसंश्लेषलवोऽप्यकृतस्थानः धर्म-
 हानिशङ्का अप्यनवकाशाः नियतिबाधकाक्षेपा अप्यस्थानिनः

नीतिहारकवृत्तियोगानिरागाराः दोषदायकदुःस्थितयो दुरुहाः
 वेषरोषकविकल्पा अप्यकल्प्याः बुद्धिभेदकपारवश्यञ्चानाश्रयमि-
 त्यादयोऽप्युचिततरमहत्ताकपाण्डवानां समुद्रयानम्लेच्छविषया-
 भिगमनतद्विषयपर्यटनकालीन यथोक्तस्थितिगतिपर्यालोचनया
 प्रभूतप्रभुत्वौपयिकामानुषशौर्यवीर्य्याद्युज्जृम्भिततया च तेषां स-
 र्वतोव्यावृत्तस्वरूपविशेषत्वेनानुदाहरणतरत्वात् । संज्ञयाऽविरूपा-
 र्थप्रतिपत्त्यवभासे वस्तुतः पाण्डवादीनां विक्रमादित्यपर्यन्तानां
 राज्ञां प्रधानयज्ञोद्देशतदुपसर्जनीभूतविजयोत्साहसमुद्रयानम्लेच्छ-
 देशप्रस्थानादीनामन्यादृशस्वरूपाणां धर्मप्रच्यवनशङ्कापराहता-
 नामनुसन्धातव्यतरत्वे च तदादौ किमिति तदधिष्ठितत्रिलोकी-
 रोरुच्यमानतपोविभवदिव्यास्त्रविद्याविभूतीनामनन्यलभ्यानां नो-
 दाहरणता विशिष्टप्रतीतेर्विशेषणविशेष्यप्रतीतिपूर्वकलनियमात् ।
 नहि नीलादिविशेषणप्रतीतिमुपमृद्य विशिष्टोत्पलादिकं स्वरूपतः
 कुत्रचित्प्रतिपद्येमहि प्रतिपद्यमानं वा सत् स्वेतरव्यावृत्तियोग्यता-
 भाववच्चमपवाधेमहि । न पश्चात्तना विक्रमादित्यान्म्लेच्छदेशगमन-
 मादृतवन्तो बाहुजाः गतवन्तोहि प्राञ्चो महाराजा एव विज-
 यार्थं ससैनिकाः तदप्युदाहृतप्रसङ्गसजातीयमुपाददानाः साक्षा-
 द्विजयक्रियाविधानमातन्वतेस्म इतिकर्तव्यताविशेषमनुजिघृक्षन्तः
 कल्पान्तरप्रसक्तिमापातप्रयोजनवतीं प्रतिसन्धाना यथासम्भ-
 वमाचरन्तिस्म उदासतेस्म च धर्माभ्युदयाभ्युच्चयापनोदिसङ्ग-
 त्यपेक्षया यतस्तदभ्युच्चयैकत्रैकालिकफलोपजीव्याः सर्व एवैते
 यथोपपन्नवर्णाश्रमाचारनिष्कृष्टपरिपालनायत्तकरणत्रयाश्चानुचर-
 मनुजाश्चाराश्च तदीयाः नतु जग्मुर्ब्राह्मणा विशिष्टलक्षणाः सा-
 मान्यलक्षणा वाऽभियुक्तनियुक्ताः । अभियुक्तेतरनियुक्तनाना-
 कर्माणो जघन्ययोग्यतामेवापन्ना न निग्रहानुग्रहव्यवस्थामर्हन्ति-
 स्मेति ते तु नोदाहार्याः यतो विप्रतिषिद्धचेष्टाविशिष्टाः शिष्ट-

मर्यादा अतिशेतेस्म । तादृशमानुषपर्यटनविषयजम्बादिभे-
दभिन्नद्वीपान्तरवर्त्तिजनपदादिष्वावाससमुवासकुवासप्रयुक्ताः कि-
लाख्यायिकाविशेषाः साम्प्रतिकाऽऽर्य्यवनहूणादिभेदभिन्नशोध-
कजनोदाहृतेभ्यो ह्यैतिह्येभ्योऽवगम्यन्ते उदाहरणप्रत्युदाहरणै-
स्तेषु विश्वासातिशयमुत्पादयन्तः प्रगल्भन्ते च । परमत्र यथो-
पन्यस्तलक्षणानां किल मानवानां चातुर्वर्ण्यान्तर्वर्त्तितया प्रकृ-
तत्वेपि न तद्गोचराख्यायिकाकलापाः स्थितं न्यायं बाधितुमुत्स-
हन्ते लिङ्गानि हि केवलान्याभाससहकारिसाधनसहस्रैरार्य्यव्य-
वहारञ्छायानुवर्त्तनमापादयन्ति सन्ति न शक्तानि विशिष्टार्थ-
मेकं वासद्धेतुसम्पादनाधीनमनुकूलस्मरणानुपेतमनुभावयितुं वि-
चारकविचारणापेक्षया ।

नच पुनः पुरातनचक्रवर्त्तिवेलास्वापन्नप्रसङ्गवशान्तु चीनारव-
स्थानपारसीकादिषु यथोदाहृताऽऽर्य्यवर्षीयतया ब्राह्मणादिजा-
तीयतया चोल्लिखिताभिधानवतामधिगतव्यक्तिविशेषाणां कति-
पयदेशीयग्रामेषु शिवालयशिलाफलकताम्रफलकादिचिन्हेभ्यो-
ऽस्मार्त्तकालीनावासातिशयस्य तद्देशेषु व्यक्ततया समुद्रयानद्वीपा-
न्तरगमनाद्यनाधुनिकमाचारसिद्धं चेति वाच्यम् । अस्थितोदाहर-
णविशेषाणामवभासयितव्यत्वेऽपि स्थिततरोदाहरणविशेषस्य मृ-
ग्यतेत्युक्तोत्तरत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यामुदितयानगमनयोरन्याय्य-
ताया असकृदावेदितत्वात्पाण्डवादिविषयदृष्टान्तभेदस्य राजसूया
दीतिकर्त्तव्यताविशेषप्रयोज्यात्यासन्नविजयक्रियाम्प्रत्यभ्युपायमा-
त्रतया “यावद्वचनं वाचनिक”मिति तज्जातीययोग्यतावतामेव त-
योरधिकृतत्वाच्च । न चाञ्जसैव महायज्ञाङ्गतयाऽऽप्यत्वे वैदिक-
त्वस्यैव प्रतिपत्तिक्रियावदास्थेयत्वे च तयोर्वैधत्तमर्थप्राप्तेमेवेति कि-
मिति मुधावाग्वादो विबुधानामपीति वाच्यम् सर्वस्यास्य यथो-
क्तमहायज्ञाङ्गतयेष्टापत्तेरितरत्रैव तयोरप्रामाणिकत्वात् ।

ननु भुज्यप्रभृतीनां राजर्षिकुमाराणामितरेषाञ्चोपादेयचरि-
तानां रत्नाकरयानद्वीपान्तराभिगमनयोः “तुग्नो ह भुज्युमश्विनो-
दमेधे रयिं न कश्चिन्ममृवां अवाहाः । तमूहयुनौभिरात्मन्वतीभि-
रन्तरिक्षपृष्ठिरपोदकाभिः १ तिस्रः क्षपस्त्रिरहातिव्रजद्भिर्नासत्या
भुज्युमूहयुः पतङ्गैः । समुद्रस्य धन्वन्नाद्रस्य पारे त्रिभी रथैः शत-
पद्भिः षळश्वैः २ अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने अग्रभणे
समुद्रे यदश्विना । ऊहयुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमातस्थिवां-
सम्” ३ इत्याद्याभिऋग्भिर्विस्पष्टप्रतीतिगोचरतया वैदिकतमप-
रिहार्यमिति चेन्मैवम् । अश्विनीकुमारतदभिध्यातृभुज्यवादिमा-
हात्म्याभ्युच्चयैकप्रतिपादनपरत्वाद्वाचां हि तासाम् । नचामूषां
संहितान्तरालवर्तितया माहात्म्यमात्राभ्युपगमे “वनस्पतयस्सत्र-
मासत । सर्पाः सत्रमासते”त्यादिवत्स्तुतिपरिपाकायमाणप्ररोचना-
मात्रकर्तव्यताज्ञापकतया स्वतःप्राप्ताभ्याभाववत्तेनार्थवादवाक्यता-
याः सिद्धत्वेच न वैतानिकासु क्रियासु विनियोगविशेषः कल्पसू-
त्रप्रणेतृको न्याय्य इति युक्तमभिधातुम् । वनस्पतयस्सत्रमासते-
त्यादीनां वनस्पतयो नामाचेतनास्सत्रमुपासितवन्तः किम्पुनः
श्रोत्रिया अनूचाना इत्याद्यन्यादृशप्ररोचनानिर्वाहकताया युक्त-
त्वेऽपि “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते”त्याद्यर्थवादवाक्यानां यद्यपि
क्रियाप्रवर्तकताऽवगम्यते क्रियासम्बद्धत्वं वा किञ्चित् तथापि “वा-
यव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम” इति सन्निहितविध्युद्देशेनैकवाक्य-
तामापन्नानामन्यादृशस्वभावतयैवोपपत्त्या यथोक्तप्रयोगविशेषाणा-
मारूढतयैवोपपत्तेः । एवञ्च भुज्युकर्तृकसमुद्रयानयोग्याख्यायिकाया
ऋग्विशेषसम्प्रतीतायाः कथञ्चिद्यथोक्तदिशा युक्तसम्भावनाया-
मपि न वैधतया ग्रहणार्हत्तमुपपद्यते चोदनाया असम्भवात् “चो-
दनालक्षणोर्थो धर्म” इत्येव धर्मस्वरूपावधारणाच्चोदनाविरह-
त्वमधर्मताया एव नियमने तन्त्रम् । ऋचाञ्च तिसृणामैदम्पर्यलक्ष-

णमास्थायैव व्यवस्थानमथोप्याहृतान्वयद्रदिन्नेऽवगमयितव्यस्स य-
था “तुग्रो नामाश्विनोः प्रियः कश्चिद्राजर्षिः सच द्वीपान्तरवर्त्ति-
भिश्शत्रुभिरत्यन्तमुपद्रुतः सन्तेषाञ्जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनयासह-
नावा प्राहौषीत् । साच नौर्मध्ये समुद्रमतिदूरं गता वायुवशेन
भिन्नाऽऽसीत् तदानीं स भुज्युः शीघ्रमश्विनौ तुष्टाव तौ च स्तुतौ
सेनयासहितमात्मीयान् नौष्वारोप्य पितुस्तुग्रस्य समीपं त्रिभिर-
होरात्रैः प्रापयामासतुः । अयमर्थः इदमादिकेन तृचेन प्रतिपा-
द्यते हशब्दः प्रसिद्धौ तुग्रः खलु पूर्वं शत्रुभिः पीडितः सन् तज्ज-
यार्थमुदमेघे उदकैर्मिह्यते सिच्यत इत्युदमेघः समुद्रः तस्मिन्भुज्यु-
मेतत्संज्ञम्प्रियमपुत्रमवाहाः नावा गन्तुम्पर्यत्याक्षीत् । तत्र दृष्टान्तः
ममृवान् प्रियमाणः सन् धनलोभी कश्चिन्मनुष्यो रयिं न यथा-
धनम्परित्यजति तद्वत् हे अश्विनौ तच्च भुज्युमध्येसमुद्रं निमग्नं
नौभिः पितृसमीपमूह्युः युवाम्प्रापितवन्तौ । कीदृशीभिः आत्म-
न्वतीभिः आत्मीयाभिः युवयोः स्वभूताभिरित्यर्थः । यद्वा घृत्ति-
रात्मा धारणवतीभिरित्यर्थः । अन्तरिक्षपृद्धिः अतिस्वच्छत्वाद्-
न्तरिक्षे जलस्योपरिष्ठादेव गन्त्रीभिः अपोदकाभिः सुश्लिष्टत्वाद्-
पगतोदकाभिः अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः १ हे नासत्यौ सेनयास-
होदके निमग्नम्भुज्युं तिस्रः क्षपाः त्रिसंख्याका रात्रीस्त्रिरहस्त्रिवा-
रमावृतान्यहानि चातिव्रजद्भिरतिक्रम्य गच्छद्भिरेतावन्तं कालम्
तिव्याप्य वर्त्तमानैः पतङ्गैः पतद्भिस्त्रिभिस्त्रिसङ्ख्याकै रथैरूह्युः
युवामूढवन्तौ । केतिचेदुच्यते समुद्रस्याम्बुराशेर्मध्ये धन्वन्धन्वि-
जलवर्जिते प्रदेशे आर्द्रस्योदकेनार्द्राभूतस्य समुद्रस्य पारे तीरदे-
शे च । कथम्भूतै रथैः शतपद्भिः शतसङ्ख्याकैश्चक्रलक्षणैः पादैरू-
पैतैः षळ्भैः षड्भिरभैर्युक्तैः २ हे अश्विनौ अनारम्भण आल-
म्बनरहिते समुद्रे तत्कर्मावीरयेथा विक्रान्तं कृतवन्तौ युवां । अना-
रम्भणत्वमेव स्पष्टीकरोति अनास्थाने आस्थीयतेऽस्मिन्नित्या-

स्थानो भूप्रदेशः तद्वहिते स्थातुमशक्ये जल इत्यर्थः । अग्रभणेऽग्र-
हणे हस्तेन ग्राह्यं शाखादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः ।
किम्पुनस्तत्कर्म भुज्युं समुद्रे मग्नं शतारित्रां बहुरित्रां यैः काष्ठैः
पार्श्वतो बद्धैर्जलाऽऽलोडने सति नौश्रीघ्नं गच्छति तान् परित्राणि
ईदृशान्नावमातस्थिवांसमास्थितवन्तमारूढवन्तङ्कृत्वाऽस्तङ्कृहनामैतत्
पितुस्तुग्रस्य गृहम्प्रति यदूहथुः तत्प्रापणमन्यैर्दुश्शक्यं युवां समुद्र-
मध्ये कृतवन्तावित्यर्थः ३ अन्यैरपि भुज्युविजातीयकामनावद्भिः
पेटुकक्षीवद्भोतमात्रिच्यवनवन्दनादिमहर्षिभिरभिध्यातृभिरभ्यार्थि-
तावश्विनौ तज्जातीयानुग्रहविशेषैरनुगृहीतवन्तावित्युत्तराभिः प्र-
तिपाद्यत एवर्गिभस्ता यथा “यमश्विना दधथुः श्वेतमश्वमघाश्वाय
शश्वदित्स्वस्ति । तद्वां दात्रम्महिकीर्त्तेऽन्यम्भूत्यै द्वौ वाजी सदमि-
द्धन्यो अर्यः १ युवन्नरा स्तुवते पज्रियाय कक्षीवते अरदत्तम्पुर-
न्धिम् । कारोतराच्छफादश्वस्य वृष्णः शतङ्कुम्भां असिञ्चतं सुरायाः
२ हिमेनाग्निं व्रसमवारयेथांस्पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं ऋवीसे । अ-
त्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ३ परावतन्नासत्या
नुदेथामुच्चाबुध्रं चक्रथुर्जिह्मवारं । क्षरन्नापोन पायनायण्ये सहस्राय
तृप्यते गोतमस्य ४ जुजुरुषो नासत्योतवत्रिम्प्रामुञ्चतं द्रापिमिव
च्यवानां । प्रातिरतञ्जहि तस्यायुर्दत्तादित्यतिमकृणुतङ्कनीनाम् ५
तद्वां नराशंस्यं राध्यञ्चाभिष्टमन्नासत्यावरूथं । यद्विद्वांसा निधिभि-
वापगूळहमुद्गतादूषथुर्बन्धनाय ६ तद्वांनरासनयेदं स उग्रमावि-
ष्कृणोमि तन्यतुर्नष्टि । दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्णा
प्रदयीमुवाच” ७ आसामयमर्थः पेटुर्नामकश्चित्स चाश्विनौ तुष्टाव
तस्मै प्रीतौ कश्चिच्छ्वेतवर्णमश्वं दत्तवन्तौ स चाश्वस्तस्मै प्रौढञ्जय-
श्चकारेति एतदत्र प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ युवाम्मघाश्वाय हन्त-
व्याश्वाय पेटुनाम्ने राजर्षये यं श्वेतवर्णमश्वं ददथुः दत्तवन्तौ सो-
ऽश्वस्तस्मै स्वस्ति जयलक्षणम्मङ्गलं शश्वदित् नित्यमेव चकार । वां.

कीर्त्तनीयम्प्रशस्यम्भूतं अभूत् तस्मात् पदः पदाः सम्बन्धो पतन-
 शीलः शीघ्रगामी वार्यः शत्रूणाम्प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा
 वाजी वेजनवान् सोऽश्वः सदमित् सदैव हव्योऽस्माभिरथाहा-
 तव्यः १ कक्षीवान् ऋषिः पुरातमसा तिरोहितज्ञानस्सन् ज्ञाना-
 र्थमश्विनौ तुष्टाव तस्मा अश्विनौ प्रभूतां धियं दत्तवन्ताविति तदाह
 हेनरा नेतारावश्विनौ युवं युवां पञ्जियाय पञ्जा इत्यंगिरसामाख्या
 “पञ्जावा अंगिरस” इत्याम्नातत्वात् तेषां कुले जाताय कक्षीवते
 कक्ष्या रज्जुरश्वस्य तद्वते तत्संज्ञाय स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते म-
 ह्यम्पुरन्धिम्प्रभूतां धियं बुद्धिमरदत्तं व्यलिखतं यथा सर्वार्थगो-
 चरा भवति तथा कृतवन्तावित्यर्थः । अपिच कारोत्तरात् कारो-
 चरोनाम वैदलश्र्मवेष्टितो भाजनविशेषो यस्मिन्सुरायाः सावर्णं
 क्रियते लुप्तोपममेतत् । कारोत्तराद्यथा सुरायाः सम्पादकास्तान्
 स्नायन्ति एवमेव युवां वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयाश्वस्य श-
 फात् खुरात् सुरायाः शतं कुम्भान् असङ्ख्यातान् सुराघटानसि-
 श्रुतं अक्षारयन्तं । यद्वा सिञ्चतिः पूरणार्थः कारोत्तरस्थानीया-
 युष्मदीयाश्वखुरात् या सुरा प्रवहति तयाऽसङ्ख्यातान् घटानसि-
 श्रुतं अपूरयतं ये जनाः सौत्रामण्यादिकर्मणि युष्मद्यागाय सुरां
 याचन्ते तेषामित्यर्थः २ अत्रिमृषिमसुराः शतद्वारे पीडयन्वगृहे
 प्रवेश्य तुषाग्निना बाधिषत तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्विनाव-
 श्मिमुदकेनोपशमय्य तस्मात्पीडागृहात् अविकलेन्द्रियवर्गं सन्तं नि-
 रगमयतामिति तदेतत्प्रतिपाद्यते हे अश्विनौ हिमेन हिमवच्छीतेनो-
 दकेन प्रसन्दीप्यमानमन्त्रेर्बाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुषाग्निमवारयेथां
 युवां निवारितवन्तौ शीतीकृतवन्तावित्यर्थः । अपि च अस्मा अस्तु
 रपीडया काश्च्यं प्राप्तायात्रये पितुमतीं पितुरित्यन्ननाम अन्नयुक्तं
 मूर्जं बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकमधत्तं पुष्ट्यर्थं प्रायच्छतं ऋ

वीसेऽपगतप्रकाशे पीडायन्त्रगृहेऽवनीतमवाञ्छुखतया सुरैः प्रा-
 पितमग्निं सर्वगमं गणं गणः समूहः सर्वेषामिन्द्रियाणां पुत्रादीनां
 वा गणेनोपेतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नियथुः त-
 स्माद्गृहादुद्गम्य युवां स्वगृहम्प्रापितवन्तौ । यद्वा हिमेन शीतेन वृ-
 ष्ट्युदकेनाग्निमग्निवत्तीक्ष्णं ग्रंसं अहर्नामैतत् सामर्थ्याभिदाघका-
 लीनमहरवारयेथां तस्याहस्तैक्ष्ण्यं निवारितवन्तौ । अपिच अस्मा
 अग्नये पितुमतीञ्चरुपुरोडाशादिलक्षणाभ्योपेतमूर्जम्बलकरं रसा-
 त्मकमुपस्तरणाभिधारणात्मकं घृतमधत्तं वृष्ट्युत्पादनेनाग्नेर्यागार्थं
 हवींषि निष्पादितवन्तावित्यर्थः । ऋवीसेऽपगततेजस्के पृथिवी-
 द्रव्येऽवनीतमोषधीनामुत्पादनायावस्तानीतं पार्थिवाग्निना परिप-
 कावुदकेन क्लिन्नाद्योषधिवनस्पतयो विरोहन्ति अत्र हविषामत्ता-
 रमोषधिवनस्पत्यादीनां वा एवंविधमग्निं सर्वगणं ब्रीह्याद्योषधि-
 गणोपेतं हे अश्विनौ युवां स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथो-
 न्नियथुः ब्रीह्याद्योषधिवनस्पतिरूपेण भूमेरुपरिष्ठानीतवन्तौ कार-
 णात्मना पार्थिवाग्नौ वर्त्तमानं सर्वमोषधिवनस्पत्यादिकमश्विनौ
 प्रकर्षेण व्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः । अयम्पक्षो यास्केन “हिमेनोदके-
 ने”त्यादिनोक्तः ३ कदाचिन्मरुभूमौ वर्त्तमानस्य स्तोतुर्गोतमस्यर्षेः
 समीपं देशान्तरे वर्त्तमानं कूपमुत्खायाश्विनौ प्रापयतां प्रापय्य
 च तं कूपं स्नानपानादिसौकर्यायोपरिमूलमधोबिलमवस्थापयता-
 मिति तदेतदाह—हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासि-
 काप्रभवौ वा एतत्संज्ञावश्विनौ युवामवतं कूपनामैतत् अवस्तात्ततं
 कूपं परानुदेथां गोतमस्यर्षेः समीपे प्रेरिषाथां तदनन्तरं तं कूपमु-
 च्चावुध्नं उच्चैरुपरिष्ठाद्बुध्नो मूलं यस्य स तथोक्तः जिह्मवारं जिह्मम-
 धस्ताद्वर्त्तमानं तथा वक्रं वारं द्वारं यस्य स तथोक्तः एवंगुणवि-
 शिष्टं चक्रथुः युवामकृषाथां तस्मात्कूपात् तृप्यते पिपासतो गोत-
 मस्य पायनाय पानार्थमापोन आपश्च अयं नोशब्दश्चार्थेऽक्षरं प्र-

वाहरूपेण निरगमं । कीदृशस्य राये हवींषि दत्तवन्तः सहस्राय स-
हनशीलाय यद्वा सहस्रसङ्ख्याकाय राये धनाय एतत्सङ्ख्यधन-
लाभार्थं चाक्षरम् ४ वलीपलितादिभिरुपेतो जीर्णाङ्गः पुत्रादिभिः
परित्यक्तः च्यवनाख्य ऋषिरश्विनौ तुष्टाव स्तुतावश्विनौ तस्मै
ऋषये जरामपगमय्य पुनर्यौवनमकुरुतामिति तदेतदाह हे नास-
त्यावश्विनौ जुजुरुषो जीर्णात् च्यवनात् च्यवनाख्यादृषेः सका-
शात् वत्रिं कृष्णं शरीरमावृत्यावस्थितां जरां प्रामुञ्चतं प्रकर्षेणा-
मोचयतं । तत्र दृष्टान्तः द्रापिमिव द्रापिरिति कवचस्याख्या यथा
कश्चित्कवचं कृत्स्नशरीरव्याप्तं धृत्वा पश्चाच्छरीरात्पृथक्करोति त-
द्वत् उत अपिच हे दस्त्रा एतत्सङ्गौ दर्शनीयावश्विनौ जहि तस्य पु-
त्रादिभिः परित्यक्तस्य ऋषेरायुर्जीवनं प्रातिरतं प्रावर्धयतं प्रपूर्व-
स्तिरतिवर्धनार्थः आदित् अनंतरमेव युवानं सन्तं कनीनां क-
न्यानां पतिम्भर्तारमकृणुतं अकुरुतं ५ वन्दनोनाम कश्चिदृषिः स-
चासुरैः कूपे निखात उत्तरीतुमशक्नुवन्नश्विनावस्तौत् तमश्विनौ
कूपादुन्निन्यतुरिति तदाह । नरा अयोग्यस्य नेतारौ हे नासत्या-
वश्विनौ वां युवयोः सम्बन्ध्यभिष्टिमदभ्येषणयुक्तमाभिमुख्येन
प्राप्तव्यं तथा वरूथं वरणीयं कामयितव्यं तत्कर्म शंस्यं अस्माभिः
प्रशंसनीयं राध्यं आराधनीयञ्च किम्पुनस्तत्कर्म विद्वांसो जानन्तु
युवां निधिमिव निक्षिप्तं धनमिवापगूळहमरण्ये निर्जने देशे कूपम-
ध्येऽसुरैर्निगूढं वन्दनाय वन्दनमृषिं दर्शतादध्वगैः पिपासुभिर्द्रि-
ष्टव्यात्कूपादुदुपथुः उदहार्षि एवं यदेतत्कूपादुद्धरणं तदित्यर्थः ६
इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदीमामन्यस्मै
वक्ष्यसि शिरस्ते छेत्स्यामीत्युवाच ततोऽश्विनावश्वस्य शिरश्छित्वा
दधीचः शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय तत्राऽश्व्यं शिरः प्रत्यधत्तां ते-
नच दध्यङ् ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुवि-
द्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास तदिन्द्रो ज्ञात्वा व-

तिपाद्यते हे नरानरावश्विनौ वां युवयोः सम्बन्धयुगमुद्धूर्णमन्यैर्दु-
 श्शकं दंशः कर्मनामैतत् युवाभ्यां पुरा कृतं तत्कर्म सनये धनलाभा-
 र्थमाविष्कृणोमि प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टान्तः तन्यतुर्न यथा मेघस्थः
 शब्दो दृष्टिं मेघान्तर्वर्त्तमानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत्
 किं तत्कर्म अथर्वणः पुत्रोदध्यङ् एतत्संज्ञऋषिरश्वस्य शीर्ष्णां युष्म-
 त्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शीर्ष्णां वां युवाभ्यां मीमिमां मधुविद्यां यद्
 यदाखलु प्रोवाच प्रोक्तवान् तदानीमश्वस्य शीर्षःसंधानलक्षणं
 पुनर्मानुषस्य शीर्षःप्रतिसन्धानलक्षणञ्च यद्भवदीयं कर्म तदा-
 विष्कृणोमीत्यर्थः ७-एवञ्चात्र भुज्यवादीनामश्विनोर्ध्यातृध्येयभा-
 वात्मन्यनुग्राह्यानुग्राहकभावात्मनि च सति सम्बन्धेन हि कार्या-
 न्तरापादनलक्षणः कश्चिद्ग्रहणमर्हति सम्बन्धः । एतेनापद्भिरभिभू-
 तानामलौकिकसामग्र्या एव सिद्धासमाश्रयितव्यता सा हि देवता-
 संराधनलक्षणा नत्तर्वाचीना यथायथमापद्यमाना तस्याऽप्यापत्ति-
 स्वाभाव्यात् । नह्युपप्लवस्वभावं वस्तूपप्लवेभ्यः स्वभूतेभ्यः पर्य्याप्तं
 मोचनाय जातुचित् नहि दारुधियाऽऽरूढो ग्राहो नद्याः पारं नेता
 अपित्तैवारादारोहसाहसिनः श्लाघनीयप्रज्ञस्य । उदाहृतजलधि-
 यानादिकर्मणां भुज्यवादिकर्तृकाणामुपासनामात्रप्रकरणपरिपठि-
 तत्वात्प्रकरणेनानेन लक्ष्यमाणार्थकात्स्न्यमप्राकरणिकमस्पृशदेव
 निजाभियोगमायतते मुख्यार्थलक्ष्यार्थयोरादिमस्यैव स्वरसवाहि-
 प्रवृत्तिगोचरतया तदुपस्थापकसामग्रीविशेषस्यास्थानिले स्थानिले
 च द्वितीयोपस्थापकसामग्र्यास्तामनुकूलीकृत्यैव प्रथमः प्रतीतियो-
 ग्यतामश्नुते । स हि नकथञ्चिद्व्यथयितव्यो वस्तुगतिं विमृशद्भिर्वि-
 चारकवरैः-तथाच भुज्यवादयो बाहुजा द्वीपान्तरीयराजानां वि-
 जयायैव जगमुरित्यालम्ब्यापि प्रकृतार्थमन्यार्थपर्यवसायितयाऽनु-

दाहरणरूपमेव तदिति ताभिरेवर्गिभरध्यवस्यामः सुतराम् “जा-
तवेदसे सुनवाम सोममराती यतो निदहाति वेदः । स नः पर्ष-
दति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्नि” रित्यस्यामृचि
नावेव सिन्धुं यथा कश्चित् कर्णधारो ग्राहादिभिर्दुष्टसत्त्वैराकुलितां
नदीं नावा तारयति तथा जातवेदा अरातियतोऽरातिं शत्रुमिवा-
स्मानाचरतः शत्रोर्वेदो धनं निदहाति नितरां दहतु भस्मीक-
रोतु । अपिच सोऽग्निर्नोऽस्मान् विश्वा विश्वानि सर्वाणि दु-
र्गाणि दुर्गमानि भोक्तुमशक्यानि दुःखान्यतिपर्षत् अतिपारयतु
अतिक्रम्य दुःखरहितं सुखम्प्रापयतु इति गम्यमानदृष्टान्तदार्ष्टा-
न्तिकस्वरूपपर्यालोचनया नदीनौकायाः सम्बन्धोऽधिगम्यते ।
नतु समुद्रनौकायाः पारावारतरणतारणयोग्यताया दुःशक्यता ।

यद्यपि वीरवर्मशङ्करवर्मयशोवर्मललितादित्यकान्यकुञ्जकल्या-
णशर्मविजयसिंहादीनामशेषद्वीपसञ्चरणादयो द्वारभूतसमुद्रेणैव
सम्पन्नाः ब्राह्मणैर्वाणिज्यजीविभिरधिष्ठितास्सुमन्त्राचीनजावा-
दिदेशयात्रोपायभूताः किलोल्लिखिता नावस्तदानीन्तनाः देशेषु
तेषु दीर्घावासोऽपि तेषामनुक्रान्तः तत्र तत्स्थापितास्तंतस्सम-
यान्तरे निराश्रयाश्शिलाप्रतिमाः शिवगणेशदुर्गादीनामद्यापि स-
न्दृश्यन्ते हि संग्रहागारे होलंडीयलैडेन्नगरे तत्सञ्चरितस्थानान्य-
द्यावधि लक्षणैरितरैरपि कैश्चिदुद्दीक्ष्यन्ते द्वीपान्तरेषु संस्कृतवर्णा
ग्रन्था वा भारतादयो दृष्टप्राया इत्यादिबहु चात्र चोदितव्यमव-
गम्यते तथाप्यव्यवस्थितचरमदृष्टान्तोचितमिति न्यायानुव्यवहाराः
पर्यालोचनीयाः प्रमेयप्रतिष्ठित्यै परिशुद्ध्यै च । येच यथोक्तब्रा-
ह्मणा द्वीपान्तरं गन्तारो नते महापुरुषावेदपुरुषाच्छन्दःपुरुषा
वा अपितु शरीरपुरुषा एव यथा चैतरेयश्रुतिः “चत्वारः पु-
रुषा इति बोध्यः शरीरपुरुषश्छन्दः पुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष
इति” — एवञ्चेन्द्रियारमणपरप्रयोजनैकपरिप्रेरितात्मनां हि श-

रीरपुरुषाणां जघन्यकोटिकतया न तदनुष्ठितक्रियानन्वितरेषां
त्रयाणां पुरुषाणां कर्मसूपपद्यन्ते प्रामाण्यनिर्वहणाय । असम-
शीलत्वादितरेतरम् समशीलानाञ्च ता अतद्रूपा एवेति प्रत्युत
स्वपक्षप्रतिष्ठानाय पर्याप्ता निगद्यन्ते परपक्षवाधनाय च । तेषाम्वा
द्वीपान्तरमुपासितवतां का नु दशा संवृत्तेति प्रस्तुतदशामनुसन्द-
धानैरनुसन्धातव्यमासमन्तात् तेनच न किञ्चिद्व्यवस्थितमर्या-
दमधुनातनप्रवृत्तिप्रयोजकमालक्ष्यते प्रवर्त्तनं तदीयं यतो माभ-
वत्तेव तेषामुदाहरणप्रयासावतारोऽमीषामायुष्मताम् । महाजनो-
दाहरणं तूपादीयमानमर्थायैव भवन्न निवार्यते क्रियास्वात्मी-
यासु । तेच निरूपितस्वरूपाभ्युज्यवादयोऽर्जुनादयो विक्रमादि-
त्यादयश्च ।

अथ “भिन्नं सिक्तं वाऽभिमन्त्रयेत् समुद्रम्बः प्रहिणोमि । स्वां
योनिमपि गच्छत अरिष्ठा अस्माकं वीरा मयि गावः सन्तु गो-
पतौ । अथास्य उत्तानमञ्जलिमधस्ताद्योक्तस्य निधायात्मनश्च
सव्यम्पूर्णपात्रमिनयन् वाचयेन्माहम्प्रजाम्परासिचं या नः सया-
वरीः स्थ न । समुद्रो गो निनयानि स्वं पाथोऽपाथेति” भगवदाश्वला-
यनश्रौतसूत्रयोः “समुद्रं व इत्यभिमन्त्रये”ति शाङ्खायनश्रौतसूत्रस्य
च साक्षादेव श्रुतिवाक्यानुपूर्वीकाणामध्वरस्वरूपनिरूपकाणा-
मप्यध्वरानुष्ठानफलभूतैहिकसमृद्धिविशेषस्य समुद्रोपलक्षितद्वीपा-
न्तरीणमहार्हवस्तुजातसमवाप्तिलक्षणस्यावेदकतया स्थितत्वादु-
क्तयानगमनयोर्वैदिकत्ववैधत्तयोर्वज्रलेपायमानतया यथा व्या-
ख्यातमहाजनाचारनान्तरीयिकतया च कथं तन्निहवैकयोजका-
नामपुरुषार्थिनामुज्जृम्भन्तामुन्मादप्रवादाः कस्य हेतोरैहिकसु-
खातिशयसाधनमपाकुर्वन्तां निन्दन्तो वा किमपूर्वं फलमुपभुञ्ज-
न्तामिति चेन्मैवम् । सूत्राणामभिप्रायस्यान्यविषयविषयत्वात्तद-
नुप्रश्नानां सर्वथैवानाश्रयत्वाच्च—तथाहि “समुद्रं वः प्रहिणो-

मीति । सर्वाणि च सोमलिप्तान्यवभृथे प्रविध्यति ऋजीषस्य
 स्रुचं पूरयित्वाप्सूपे मारयति । समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरिति । प्रा-
 च्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामित्येतैर्यथालिङ्गं व्युत्सिच्य ।
 समुद्रं वः प्राहिणोमि स्वां योनिमपि गच्छत । अच्छिद्रः प्रजया
 भूयासं मापरासेचिमत्पय इत्यन्तर्वेदिशेषं निनीय यदप्सु ते स-
 रस्वति गोष्वश्वेषु यन्मधु । तेन मे वाजिनीमधि मुखमङ्गधि सर-
 स्वति । या सरस्वती वै शम्बल्या तस्यां मे रास्व तस्यास्ते भ-
 क्षीय तस्यास्ते भूयिष्ठभाजो भूयास्मेति मुखं विमृष्टे” इति भगव-
 दापस्तम्बश्रौतसूत्रैरुद्धृतश्रुत्यवयवानां विनियोगपृथक्त्वनिर्धार-
 णया यथालिङ्गं व्युत्सिच्य तत्तन्मन्त्रप्रकाशितायां दिशि तेन तेन
 मन्त्रेणोर्ध्वमपां सेचनपुरस्सरं “समुद्रम्बः प्राहिणोमी”ति मन्त्रेणान्त-
 र्वेदिशेषं पयो निनयेदित्येषोऽर्थः प्रस्तूयते । सोमलिप्तानामर्थानामव-
 भृथे प्रक्षेपणमापद्यते ऋजीषपूर्णायाः प्रचरणया अप्सु निमज्जनी-
 यता चावगम्यते । इहहि समुद्रशब्दः समुद्रगुणोपलक्षितान्तर्वेदि-
 वेदिकाया एवाभिधाता नतु साक्षाज्जलधिमभिधत्ते तन्नयनस्य
 यज्ञक्रियायामकिञ्चित्करत्वादप्रस्तुततया तद्व्याख्यानव्यापारस्य
 निग्रहस्थानकुक्षिनिक्षिप्तत्वाच्च “समुद्रं वः प्राहिणोमी”त्यारभ्य
 “युयम्पात स्वस्तिभिः सदा न इत्यन्तर्वेदिशेषान्निनीये”त्याद्यन्तं
 तदीयमेव सूत्रान्तरमिममर्थमतितरान्द्रढयति । अन्यच्च “गुदका-
 ण्डमेकादशधा तिर्यक् छित्वा सम्भिन्दन्नपर्यावर्त्तयन्ननूयाजानां व-
 षट्कृतेवषट्कृत एकैकं गुदकाण्डम्प्रतिप्रस्थाता हस्तेन जुहोति स-
 मुद्रं गच्छ स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम्” इति सूत्रम्पुनर्यथोक्तमेव वे-
 दिकां स्वावयवसमुद्रशब्दनिगम्यमानां लक्षणावृत्त्या विषयीक-
 रोति । “तत्रैवोदपात्रं निनयेयुः समुद्रं वः प्राहिणोमि स्वां यो-
 निमभिगच्छतारिष्टास्तन्वो भूयाः स्म मापरासेचिनो धन”मिति
 भगवद्वाक्यायनद्राह्यायणयोः कल्पसूत्रमपि सवनत्रयवर्हिषवमा-

नकरणाधीनप्रयोगनिर्वाहकं सत्तस्मिन्नेव चालाले उदपात्रं निन-
येयुः । यत्तदुदपात्रमुपात्ते कर्मण्यङ्गभूतं तदेव चालाले समुद्रं वः
प्रहिणोमीत्येतदादिना यजुषा निनयेयुरुद्धातार इत्यर्थकमर्थान्तरा-
नवकाशं सदन्तर्वेदिवेदिकामेवोपस्थापयति एतदेवाभिप्रेत्य “स-
मुद्र इति ब्रह्मणस्सदनम्” इति तयोरेवर्ण्योः कल्पसूत्रमुक्तार्थसम्पा-
दकमुपरितनम्प्रवर्त्तते तत्रैव तिष्ठन्तस्सन्तः समुद्र इत्यनेन यजुषा ब्र-
ह्मणः सदनमुपतिष्ठेरन्निति तदर्थः । तथाच नोदधिवाची समुद्रश-
ब्दोऽत्रेत्यवधेयम् । “आपस्थ युष्माभिरित्यनेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति
नियन्नभिप्रयते समुद्रं व” इति पारस्करगृह्यसूत्रमपि सागरपरताम्प्र-
त्याचष्टे समुद्रशब्दस्य प्रतिगृहीतमर्थं शिरसाभिवन्धं निनयन्
भूमौ प्रवाहयन्नभिमन्त्रयते समुद्रं व इत्यनेन मन्त्रेणेति सूत्रार्थः
“अश्मन्वतीरीयते संरम्भध्वमित्यर्धर्चेन नावमारोहये” इत्याश्व-
लायनगृह्यमपि नदीनौकारोहणपरमेव सन्न समुद्रयानविषयमित्य-
वधार्यताम् । तथाच समुद्रयानयवनदेशाभिगमनयोः स्वरूपा-
सतोर्न यथोक्तदिग्विजयव्याजेनात्रात्मलाभस्सम्भवत्युदासीनज-
नानामुपन्यस्ताध्वरविजयमहारम्भसम्बन्धेभ्यो निरधिकाराणा-
मिति स्थितम् ।

परेतु अशोकचन्द्रगुप्तादिप्रभुत्ववेलायामलेग्जाण्डरदिग्रेदशैल्यूक-
सूपुरोगमा यवनमहाराजास्ततोऽर्वाचीना बाबरादयः शकाश्च ना-
नानामानो भारतवर्षजिगीषावशंवदाः पादचारैः पावयाम्बभूवुरा-
र्यभूमिमार्यविद्याविचारान्दूषयाम्बभूवुः परां सम्पदमपहरन्नुदचा-
रयन्निजाचाराभिजावासांश्च-सर्वत्र प्रजाश्चार्यवर्षीयास्तैराविलीकृ-
तस्वक्रियासामान्याः न काश्चिदासां स्वस्वरूपपरिनिष्ठा यथापूर्वं
वैदिकी लौकिकी वा क्रिया नवा तत्र समाश्वासः प्राग्वत् नापि
धर्मिष्ठाऽधर्मिष्ठा वा ज्ञायन्ते निजभावैः-नहि यवनहूणादिसञ्चा-
रावासवर्ज्यं जनपदपुरतीर्थक्षेत्रादिकिञ्चिदसङ्कीर्णार्यमर्यादमवशि-

प्यते नहि तेषां वेषभाषाविचाराचारसङ्कलनादृते निस्संकलन-
स्वीयवेषाद्युन्नीताः कच्चिदाधीयन्ते गृहमेधिनः नहि निजदेशा-
धीशाः शासनशैलीमनुपालयमानाः पूर्वेषां लक्ष्यन्ते नवा शकुयु-
रनुपालयितुम्परवशाः-मतान्यनेकानि-पन्थानो भूयांसस्तदधीशा
दुःशीलास्तदनुवर्तिनो दुर्वृत्तास्तद्वादा दुर्वादास्तद्बोधो दुर्बोधः-ए-
वमाद्यनेकोपद्रवग्रस्तस्यार्यवर्षस्यानार्यवर्षत्वव्यवहारयोग्यत्वे कोन्वत्र
यथोपन्यस्तार्यवर्त्तब्राह्मणत्वाद्याग्रहग्रहग्राहिचेतःप्रसादः कोऽनु-
वा फलपाको वर्णितान्तरायव्यूहविध्वंसनपटीयानिति सङ्गिरन्ते ।
अत्राभिधीयते-चन्द्रगुप्तादिवेलासमायातानामलेग्जाण्डरप्रमुखाना-
मन्येषाञ्चान्यकालिकयवननराधिपानामुपावृत्तगुणाधानसम्बन्ध-
स्य जयक्रियामहोत्साहसंस्कारोपोद्बलितस्य संस्कारान्तरनिरूढ-
सामग्र्याश्च प्रयोजकतायां तदासादनैकचिन्तावतारस्य तन्नताऽव-
गम्यते बलाबलपरामर्शवशादेव क्रियाऽवश्यम्भाविताभावितयोर-
र्थिजनसार्थसम्पादनीयत्वस्य सूपपादतरत्वात् । यद्यप्यैच्छन्नेव ते
तेषामागमनावरोधिप्रयत्नविशेषमागमने वा स्वक्रियाव्याघातौपयि-
कविचारमेतमास्थितवन्तोऽभूवन्नेव भूरिशः पराभावयाम्बभूवुश्च
तान्निर्गलम् । शश्वत्सामग्रीवैकल्यवशेन प्रतिहन्यमानाः परेषाञ्च
तस्यास्साकल्ययोगात्क्रमेण साम्राज्यसम्पत्तिं हि सम्भवन्तीं व-
न्ध्यामनोरथप्रायाभिर्विचारणाभिरन्यथयितुं कथङ्कारम्पारयेरन्-
एवञ्चार्थजनगुणक्रियावैकल्यमेवार्थभूमिकापावित्र्यन्यूनतापादकं
तत्प्रयोज्यः परेषां प्रकर्षश्च । सहि यावन्निजोदयमनुदयिनामाचा-
रादीननुत्तमानप्यधरीकुर्यात् निजानेव निरवद्यतया प्रसारयेत् ।
परमत्र तदनुकरणं कुर्वाणेष्वेवोदितापत्तिरुज्जृम्भते नतु कारयमा-
णेषु कारयमाणा हि दुरुद्धरावेशवशादनिष्टतमेषु नियोजयेयुः प-
रमत्र जानन्तोऽप्युत्पतन्तो विनश्येयुरेव । स्वस्वरूपस्मृतिशून्यानां
किंकिं नापतेदापद्रूपम्-कायिकीर्वाचिकीर्मानसिकीश्च क्रियाः काः

का न जह्युरनवस्थितचित्ताः-काः कावा नोपादद्युरपरेषां खलु ताः
कान्काँश्च सङ्कल्पाननन्यसाधारणानुद्भावयेयुः किमङ्ग पुनः पुर-
तीर्थादीनां देशाधीशानाङ्गहमेधिनां मतवादिनाश्च प्रमादगोचरा-
विचारणा-सर्वस्यास्य दुर्दैववशंवदस्य विभेदनाय भेदकदैवान्तरप्रा-
दुर्भवनमेव साधकतमं सदभियुक्तप्रशास्तिमनुकूलयद्भिर्निरूढप्रज्ञा-
वद्भिर्“रुद्योगस्साहसन्धैर्यम्बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः । षडेते यत्र ति-
ष्ठन्ति तत्र देवोऽपि शङ्कते ? न साहसमनारुह्य नरो भद्राणि प-
श्यति । ऐकमत्योद्भवा शक्तिः सर्वसम्पद्विवर्धिनी । धर्मादर्थश्च का-
मश्च धर्माद्भोगास्सुखानि च । धर्मो लोके विपन्नश्च त्रायते महतो भ-
यात् । आयुस्तेजो बलं वीर्यं प्रज्ञा श्रीश्च महायशः । पुण्यञ्च मत्प्रि-
यत्नश्च लभ्यते ब्रह्मचर्ये”त्यादि स्मृतीनामर्थानुष्ठानसम्पत्सम्प-
न्नैरार्यद्वीपस्यानवधिकातिशयरज्यसत्ता धर्मसत्तयोस्संरक्षिभिर्भ-
वितव्यमार्यमहाकुलप्रसूतैरेव यदा कदाचित् । नतु तूष्णीं विलापा-
लापप्रणालीसमालम्बिविकृतवार्त्ताकैर्धर्म्माध्वदत्ततिलाञ्जलिभिरा-
पातव्यापारादिप्रक्रियादत्तावधानैर्ब्रह्मक्षत्रादिनामधारिभिः कथ-
ञ्चिदित्यवधेयम् ।

अन्ये तु धर्मविप्लवविवक्षया द्वीपान्तरपर्यटनादिचेन्निषिध्यते प्र-
स्थितवन्तश्चेद्बहिष्क्रियन्ते तर्ह्यार्यप्रजैव पर्यायेणोच्छिन्धात् । द्वी-
पान्तरमननुभवन्तोऽप्यनाचारबहुला भूयांसो न बहिष्क्रियन्ते ? य-
वनहूणाद्यनवच्छिन्नसम्पर्किणो न दूरीक्रियन्ते ? शेरङ्गो न मोरिषसजा-
ङ्गवारादिपुटभेदनेष्वार्यवर्षबहिर्भूतेष्वसकृद्भ्रजन्तोऽपि नाऽऽक्षि-
प्यन्ते ४ आमिषाशिन औत्तरीयाः ५ चर्मवारिभक्षाः पाश्चाच्याः ६
मत्स्याहारिणः प्राच्याः ७ मातुलदुहितृपरिणयप्रचारा दक्षिणात्याः
नते सुतरामविप्रतिपन्नदुरितवन्तोऽपि ज्ञातिबहिष्कृता यदाकदावा
कुण्डा गोलकाश्च प्रतीतचराः दुष्परिग्रहोपजीविनो न परिहि-
यन्ते १० मृषावादिनो न विधूयन्ते ११ प्रच्छन्नपाप्मानो न प-

रित्यज्यन्ते १२ प्रकटपापा न प्रधर्ष्यन्ते १३ नाटकाद्युपजीविनो
 न तिरस्क्रियन्ते १४ अङ्गवङ्गकलिङ्गसिन्ध्वादिप्रवासिनो न जातु
 जातिबाह्या अनुभूयन्ते १५ नहि गुर्वादिद्रोहिणो निगृह्यन्ते १६
 एवं यथोक्तदुर्वृत्तत्रातपरिदूषितात्मनां गुरुभूतबहिष्कारयोग्यता-
 कलमुपेक्ष्य दोषे लघुनि जलधियानद्वीपान्तरप्रयाणलक्षणे प्रस-
 क्तानामुदाराशयचन्द्रमसाङ्किमित्येष कलङ्कराहुर्मूर्धनीति मन्यन्ते ।
 अत्राचक्ष्महे प्रजागतार्यताऽसाधारणधर्मोच्छेदो न मनागनुमो-
 द्यते । नापि तद्विभवप्रभावहेतुभूतसाधनानुष्ठानव्यापारो वा कथ-
 मप्याक्षिप्यते अपि त्वनवधिकातिशयार्यमर्यादा महिमानुपालनपू-
 र्वकमेव विभवप्रभावयोरधिगम्यतामभिदध्महे । नचैकतरनिष्ठैव
 फलपर्यवसाना-विभक्तप्रवृत्तेः परिनिष्ठाऽप्रतिष्ठापकताया आनुभ-
 विकत्वादिति वाच्यम् । उभयोरप्यविशिष्टयोग्यताकलेन तुल्ययैव
 गत्या रिरक्षयिषितत्वाद्वाकीर्णाभिरपि प्रवृत्तिभिरर्जनीयतरार्थोप-
 स्थापनौपयिकाग्रहातिशयस्याभ्यर्हिततरत्वाच्च-बलाबलविमर्शे वात-
 योर्धर्मानुपालनसत्तैव सर्वशः शिवङ्करी । नच वाच्यं विभवादि-
 भिविपक्षिगणप्रकर्षे भवेदेव तैरभिभूयमाना धर्मस्थितिरन्तर्धिमनु-
 भवन्ती निराश्रया स्वीयव्यावहारिकयोग्यतादौर्बल्यवशादिति-ध-
 र्मानुष्ठानमहिम्नैव समस्तापत्तिदूरीभवनस्य परस्सहस्रोदाहरणैर्नि-
 र्णीतचरत्वादिधानविषयत्वाच्च । नहि तावता तन्न्यूनतायास्सहनी-
 यत्वमनुमोदेमहि अपितु तत्सत्तामनुपमृद्यैतन्न्यूनतापनोदनमभिवा-
 ङ्छामहे । द्वीपान्तरजिगमिषवः साम्प्रतिकास्तु स्वीयं धर्ममपरा-
 मृशन्तः प्रत्युत द्विषन्तश्च परेषामाचाराननुकुर्वाणाः स्वार्थपरार्थस-
 मर्थनासमर्था आर्यमर्यादाभ्रंशकरा एवोद्दीक्ष्यन्ते-नतु स्वधर्म-
 कामाः शौर्य्यैर्याद्यङ्कुरितशोभनहृदया राजानो राजपुरुषा वा
 जिगमिषन्ति क्वचित्तथाविधाभिमानिनः प्रस्थितवन्तोऽप्यपरामृष्ट-
 निजाभिनिवेशा अनर्जितोचितार्थैकदेशा एव प्रत्यावृत्ताः प्रती-

यन्ते गमनं हि तादृशानां निजपदवीपर्यालोचनया परिहासायै-
वावकल्पते केवलमिहापि । एवञ्च निजाविच्छिन्नप्रबन्धोच्छेदका-
रित्वं प्रकृत्यार्यप्रजोच्छेदकारिणः स्वयमेव हि ते प्रयोज्यस्वरूप-
हानिम्प्रति प्रयोजकयोग्यताहानस्य हेतुत्वात् । न चार्यवर्षे वा व-
सित्वा तच्छंशकरत्वे तेषामर्थतः किमिति वैषम्यमिति वाच्यम् तद्वि-
भ्रंशप्रसक्तेर्न कुत्राप्यनुज्ञातत्वादार्यवर्षे नन्वनल्पताऽसम्भवाच्च ।
पृच्छाभिरेतादृशीभिः स्वक्रियाऽनुवर्तिनीभिरुपलक्ष्यैव निजधर्मै-
नास्तिक्यमापाततो वा तच्छीलनप्रतीतिमास्थायोक्तनिर्वन्धविशे-
षस्य परिणतेः श्रेयोनिदानस्य विधीयमानत्वात् । नच वाच्यं
“जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी”ति वचनमकूलयतां नो न
न निजधर्मसमयव्यभिचार इति । तथाविधाभिर्निवेशवतां तर्ह्यभि-
निवेशभङ्गभियाऽर्थाल्पतरताकृत्या च अगमनमेव वरमिति ज्ञाप-
यितव्यत्वात् । तथाचोक्तगमनादिनिषेधकप्रमाणप्रपञ्चावतारआर्य-
तापरिपालनपुरःसरमार्यसन्तानाविच्छिन्नप्रबन्धलक्षणमहोन्नत्यै
केवलमभिप्रेयते । द्वीपान्तरगन्तार इव व्यक्तीभूतदोषसमवेतत्वे
तेषामप्यबहिष्कार्यताऽभावसम्बन्धस्य प्रतिप्रत्ययमध्यवसीयमान-
त्वाद्वहिष्काराबहिष्कारयोर्दोषादोषवत्तयोरेव निमित्तत्वाच्च—यथा-
ह “विषमा विपरीता नश्यन्ति तानाचार्योपदेशो दण्डश्च पालय-
त” इति गौतमः । नहि कश्चित्स्वच्छन्दतामर्हति मनागपि तस्याः पु-
रुषार्थप्रत्यनीकत्वात् । नहि पुरुषार्थादृते पुरुषः पुंस्त्वं स्वं सफली-
कुर्यात् । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या तयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावः ।
असति सङ्करीकरणाद्यापादकसम्पर्कातिशये निजमर्यादामनुपा-
लयतामदूरीकरणीयत्वात् । नच तयैव विधया द्वीपान्तरे सञ्चर-
तान्नः किमिति सङ्ग्रहाननुग्राहिशङ्कापरम्परेत्याशङ्कनीयम् । उच्छा-
स्त्रप्रवृत्तीनामार्यवर्षबहिर्वसतेर्यथोपन्यस्तसङ्करीकरणाद्यनापत्ति-
प्रत्याशाया असम्भवे तन्निरूपितवैधर्म्यस्यैव दुष्परिहरत्वात् ३ र-

जूनादिनगरीर्व्रजन्तः प्रायशो दास्यमाचरन्तो भृतकभेदभिन्नाश्च
 जघन्यजातीया एव-परिगणितवर्णवर्त्तीचेत्तद्धर्मानुवर्त्ती तदा सोपि
 तदापत्तिमर्हत्येव यथायोगम् । परमत्र ब्रह्मदेशसिंहलद्वीपयोराय्यव-
 र्षम्प्रत्युपाय्यवर्षभावम्भजमानयोः पुरा किल चातुर्वर्ण्यसम्बद्धतयो-
 पनिबद्धयोस्ततो वैधर्म्यमनुभावनीयम् ४ आमिषाशनाद्यसा-
 धारणदोषलक्षणानामपीतरयावद्धर्मानुष्ठानसन्निविष्टानां शिष्टवि-
 शिष्टानां प्रचारस्यास्य मूलं किञ्चिदास्थितवतो “देशधर्मजातिध-
 र्मकुलधर्माश्चान्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम् । जातिजानपदान् धर्मान्
 श्रेणीधर्माश्च धर्मवित् । समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वधर्मम्प्रतिपादये”
 दिति गौतममन्वोः शासनोपजीव्यस्य भूयः प्रमाणविप्रतिषिद्ध-
 स्यापि प्रमितिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नतामाक्रान्तवन्तः स्निग्धस्य
 स्नेहनवद्विचारणायामनाक्षेपविषयत्वात् । तेपि वा प्रचाराश्चतुर्णा-
 मप्यवच्छेदकावच्छेदेन न सम्भवन्ति । अपि तु सामानाधिकरण्ये-
 नैव । तत्रापि मूलीभूतप्रमाणचिन्तायां प्रथमतृतीययोः श्येनाधि-
 करणन्यायस्य क्रोधाक्रान्तस्वान्तम्प्रत्यभ्युपायमात्रप्रदर्शनपरता ।
 यो हि प्रत्यर्थिपराभूतिमन्विच्छेत् तस्यायमभ्युपायः “श्येनेना-
 भिचरन् यजेते”ति । नतु श्येनेनाभिचरितव्यमिति गम्यते विधान-
 क्लिष्टिद्वा । प्रकृतेपि तस्यायमाश्रित्यैव “प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृ-
 त्तिस्तु महाफलेति”स्वाभाविकप्रवृत्तिविमुखीकरणविवक्षयाऽदृष्टा-
 र्थप्रत्यायनमेवाभ्यार्हिततरमापद्यते चर्मोदकपानप्रचारस्य कयाचि-
 द्यपेक्षया मरुभूमिकादुन्निमित्तप्रसङ्गैकसंजातस्यादौ किल जघन्य-
 जातीयमानवालम्बनविषयस्य “गतानुगतिको लोको न लोकः पार-
 मार्थिक” इत्याभाणकैकप्रमाणकस्यानुदाहरणप्रायत्वात् । नहि त-
 दादिमण्डलेष्वध्ययनादिगुणमण्डितास्तमेतं न्याय्यमन्यन्ते सम्भा-
 चितानां गेहेष्वधुनापि प्रचारस्यास्यादृष्टचरत्वात् । यद्यपि “गृहस्थः
 सदृशीम्भाय्यां विन्देतानन्यपूर्वा यवीयसीं असमानप्रवरैर्विवाह-

ऊर्द्धं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमा”दिति
 गौतमवचनान्मातुलसुतापाणिग्रहणकर्मणो गम्यते निषेधः अन्या
 अपि मन्वादिस्मृतयो नानुमन्यन्त एव तत् तथापि “मातुलस्येव
 योषे”त्यादिश्रुतिमूलकतया तदाचारस्य दाक्षिणात्येषूपलम्भात् ।
 नच तच्छ्रुत्यर्थस्य मन्वादिभिरस्मृतत्वात्सांशयिकतैवेति युक्तं व-
 क्तुम् श्रुतेरपुरुषशेषमुषीमालिन्यतन्त्रायाः सिद्धत्वे मन्वाद्यस्मृतत्व-
 न्यूनतोद्भावनमप्रामाण्यलक्षणमुपपद्यते तैरस्मृतार्थानामनेकेषां ना-
 नाप्रकरणेषु मन्त्रार्थवादादिभ्योऽवगमात् । तस्याऽपि वा प्रचारस्य
 तेष्वव्यापितयाऽनुभूयमानत्वाच्च—तथाच यथोपन्यस्तचतुर्विधाचा-
 राणामन्यविधतया विधान्तरमापाद्यापि न साहसमात्रेण प्रकृताव-
 गम्येऽर्थे प्रमाणसामान्यहीने तदादीनां ज्ञातिबहिष्करणादिसाम्य-
 माकलनीयम् । कुण्डगोलका हि व्यक्तीभूतनिजभावाः सन्तः परम्प-
 रयैव बहिष्कृततरा बहिष्क्रियन्ते करिष्यन्ते च दोषाविर्भावं वि-
 मृशद्भिर्ज्ञातिपरिषद्वरैरित्यवगन्तव्या तद्गतिः दुष्परिग्रहलक्षणदुरा-
 चारवन्तः श्रोत्रियसम्भावितसामन्तैः प्रत्यर्थमुपेक्ष्यन्त एवेति कि-
 मितस्तेषां शिष्टकोटिबहिष्करणलक्षणादनुपादेयसाङ्गत्यादन्यच्छा-
 सनमुत्कृष्यते १० अनृतं वदतां वाचः प्रतिष्ठामप्रतियन्तो व्यवहा-
 रिणस्तेष्वत्यर्थमविश्वस्युरिति किं ततस्तेषाम्परो दण्डः क्लेशा-
 वहः ११ प्रच्छन्नपाप्मनां दिव्यादिप्रमाणैरप्यप्रतीततया न तेषां
 दोषित्वापादकसामग्रीमृते तदापत्तेर्योग्यताऽवकल्पनम् । अपितु
 “गुरुरात्मवतां शास्ता राजा शास्ता दुरात्मनां । इह प्रच्छन्नपा-
 पानां शास्ता वैवस्वतो यम”इति वसिष्ठस्मरणादपराधे सविकृते त-
 द्विषयानियमे यमगामिशास्तृता सुव्यक्ता न विहन्यते । वस्तुतस्तु
 “कृत्वा पापं न गूहेत गुह्यमानं हि वर्द्धते । कृत्वा पापम्बुधः कुर्या-
 त्पर्वदानुमतं व्रत”मिति शङ्खस्मरणादुपेक्षालक्षणापराधाधिक्यानि-
 ष्यत्तये प्रायश्चीत्तीयतावगमात्तदाचरणमपि तत्रतत्र गम्यत एव १२

सति हि प्रतीतियोग्यताकत्वे प्रकटपापानां यथोचितदमनीयत्वं प्रतीतचरमस्ति नेति सञ्चिन्त्यताम् १३ श्रोत्रियसम्भावितादिभिरसंसृज्यमानव्यवहारवत्तया नाटककिनां किमितो नाटकमहाहाटक-प्रकटाट्टहासः परीक्षकपरिदृष्ट्या १४ सति च सिन्ध्वादिदेशप्रवास-निमित्तप्रायश्चित्तप्रतिपादकयथोक्तवचने तदकरणलक्षणप्रत्यवाय-विशेषस्यानिष्टविशेषात्मकस्य प्रतिपत्तव्यतयाऽन्यथानुवर्तनस्यैच्छि-कत्वेनाप्रमाणकत्वात्-सम्प्रति चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानस्य तत्र सुव्यक्त-तया यथोपन्यस्तदिशागमनावासयोरविगीततरत्वात् जातिबाह्या-दिप्रसक्तिरद्यतनी यथाश्रुतगुरुत्वादिसम्पत्तिसम्बलितत्वे तद्गोचर-प्रतिपत्तिवैमुख्यस्यापिकलङ्कास्थानत्वेऽत्यन्ताविवेकिविषयद्रोहादि-प्राप्तौ च तद्विषयलोकापवादलक्षणस्यैव “लोकापवादाद्भय”मिति । वचनोपजीव्यनिग्रहस्य प्रायश्चित्ततरस्थानीयत्वात् १६ तथाच व्याख्यातशङ्कावयवनिर्गलितार्थपर्य्यालोचनयाऽऽक्षेपविषयबहिष्कर-णादेस्तेषामविषयत्वमभिप्रेत्य वैधर्म्यस्योपपत्तौ समानविषयतानि-मित्तकगुरुलघुदोषावतारप्रसक्तेरप्रस्तुततया ततः पार्थक्येनोपपन्न-वरुणालयविहारदूषणयवनादिद्वीपपर्य्यटनयोः प्रमाणसामान्यनिगृ-हीतयोर्भिरूपितानन्तदोषमञ्जूषयोरार्य्यसन्तानानुपादेयत्वमत्यु-त्कटम्प्रतीयत इति तदाचरणप्रयुक्तकलङ्काऽतिशयान्वयान्मोमुच्य-न्तामार्य्यसत्तमाः ।

इतरे तु समुद्रो हि सर्वेश्वरमहामहिमानुमानभूमिः १-कुलाच-लाश्चानेके निमज्ज्योन्मज्ज्य वर्त्तमानास्तत्र वर्ण्यन्ते २-दानवाश्चोषुः ३-अवात्सू रक्षांसि ४-तिमितिमिङ्गिलादयो महाकाया महीयन्ते ५-जाह्नवीयमुनामुखा महानद्यो विराजन्ते ६-महार्हरव्रीथयः प्रदी-व्यन्ते ७-इक्षुलवणादिनानानामकव्यक्तिगामिनस्समुल्लसन्ति ष-ड्रसाः ८-सुरासुरास्ससम्भ्रमं ममन्थुः ९-ततस्तत्र महाऽमृतमजा-यत १०-महालक्ष्मीश्चाजनिष्ट ११-परिशिष्टान्यष्टौ रत्नान्यजनि-

षन्त कौस्तुभादीनीति १२ पयःपारावारं ह्यध्यास्ते नागारिवाहनो
नारायणः सगरनन्दनैरुत्पादितश्चेत्येवमादिविविधोदाहरणोपल-
क्षितनिजसत्ताविशेषस्य “ समुद्रोऽसि समुद्रेति त्रीन् समुद्रानिति
ह्यसिसरसामस्मि सागर” इत्यादिवचनाभिप्रायोद्दीपितस्य स्थल-
भागतो बृहत्तरस्य च समुद्रस्य परपवित्रतया पराभीष्टप्रदायितया
च सर्वैरव्याहृततत्प्रयाणवाञ्छावद्भिर्भवितव्यमिति निगदन्ति त-
देतदसङ्गतं उदाहृताशेषगुणवत्तायाः समुद्रनिष्ठायास्तदधिष्ठितनौ-
काविहारप्रामाण्यसमर्थनासमर्थत्वात् प्रत्युत गुणगणमहिमभिर्विहा-
रविरहिताया एव गम्यमानत्वाच्च । यद्युपदर्शितनिदर्शनेव्यावहारि-
कार्थवत्तामभिमन्येत स्वांस्वां तर्हि प्रत्यर्पिततरक्रियास्वेव फलबाहु-
ल्यादाशिषाम्बाहुल्यनिबन्धनायाः प्रवृत्तेर्युक्ततया सुरासुरादिव-
द्रत्नाकरमथनाद्यमानुषफलपरम्पराधूर्वहमत्यासन्नङ्गिमित्यद्य नाभि-
प्रेयते महामतिभिः येन ह्येभीरन्नान्येव रत्नाकरालुप्स्यमानैः परिमु-
क्तदारिद्र्याऽधिक्यैर्भिःसीमसम्पत्सम्पन्नैरप्रत्यूहम्भूयेत । नहि क-
श्चिदवष्टम्भान् विन्दमानेष्ववासन्नसदाशीर्भिरुपेत उपेयते । दृष्टन-
ष्टस्वरूपप्रायानेव कामयते न वासंदेग्धि तत्फलविशेषविधासु
न ह्यनल्पबलवीर्य्यवदुदाहरणान्यत्यल्पबलवीर्य्याणाम्प्रयोजनसा-
धनायालम् न ह्यकुण्ठकण्ठीरवशौर्य्यधैर्यादिकथाः कथकेन केन-
चित् कयाचिद्वपेक्षया शृगालसङ्घायोपदिश्येरन् उपदेक्ष्यमाणा वा
क्रिया कृतेऽवकल्पेरन् यतस्ते वादास्तेष्वेवालम्भावम्भजन्ताम्-प्र-
वचनवशान् नानुकारिणोऽमी वस्तुंश्चलवस्य वा । अतोदाहरणो-
ल्लिखनजन्माश्रमो वा मा भवतु । आपत्तिश्चार्थानुवर्त्तननिबन्धना
आपादयितुर्न त्वनर्थायापार्थाय वा गङ्गादीनां सङ्गमनेन पावि-
त्र्यमनुगमय्यापि विहरणम्महार्णवे किमात्मकम् । किंस्विदपूर्वनिब-
न्धनम् विष्णवादेस्तत्र वसति व्याख्यानानि निर्ब्रूयुः कतमस्मिन्क-
र्मणि किन्ते व्यापकप्रज्ञाकाः समुद्रादुत व्याप्यप्रज्ञाकाः-अप्रज्ञा-

स्ततो हि रुद्धिरूपणार्हाः-किन्नस्युर्विप्रकृष्टतरास्तदाचारेभ्यः मनु-
 व्यादीनाममृतायमाणमप्याज्यं मक्षिकाणां किल विषायते । नहि
 समुद्राम्भसो बिन्दुमबहुं वा प्राश्नीयुः सोल्लासमर्वाचीनाः स्मर्यते
 ननु महर्षिणा घटयोनिना चुलिकितो गिलितश्च क्षणादेव महा-
 जलधिः-पाकशासनिना महाशूरेण शरव्यया सम्बद्धः पुवङ्गमैर्हनु-
 मदादिभिर्महीधरैर्निबद्ध इति च । त इमे अर्वागृहशामचिन्तनीय-
 निरूपणा इति परं विप्रकर्षः रजनीचरसामन्ता अपि तत्सीमाम-
 नुभावयमाना एवाभूवन् । दैत्यमहाराजा अपि तेभ्यः प्रकृष्टकर्म-
 ण्यसंवर्णिताः प्रतिसमुत्थानम् । समुद्रोत्थानि हि मथनमहोद्यमरू-
 पितानि रत्नानि दिव्येव चञ्चूर्यन्ते निजतेजोमरीचिभिः किमुत
 भगवन्तो नारायणादयः क्षीरार्णवमहाभवनाः-साहचर्यमाचर-
 न्तीमिन्दिरामपि दारान् प्रकृत्य किंत्वेनसम्प्रति निदर्शनप्रयासम-
 भ्युपेयात् । नच निःशेषद्वीपसंव्यापितस्वीयजयस्तम्भाः सार्व-
 भौमाः समुद्रयानसाधनैकयातायातप्रयत्ना ह्युत्तरोत्तरप्रजाः प्रति-
 पन्थानमवगाहयमानाश्चास्मदाद्या इति वाच्यम् । विजयमहोत्साहम-
 हाद्वारसमरसमारम्भसम्पन्नानामनुदाहरणीयतरत्नात् । नच वाच्यं
 वयं वा सम्प्रत्यसमर्थाः समयान्तरे तथाविधा भूयास्मेति बालबला
 अप्यबालबलायानुगृह्यामहा इति । तथाविधप्रकृष्टतमप्रतापवत्तामृते
 प्रस्थानाभ्यर्थनाऽनुज्ञानयोरप्रवर्त्तयितव्यत्वात् प्रवर्त्तयितव्या वा
 अकार्यकारित्वादनर्थापादकत्वादिति युक्तियुक्तमनुचिन्तनीयत्वा-
 च्च । नचोपायच्छेदन उपेयावाप्तिरूपपद्येत साधनानुष्ठानतन्त्रा हि
 साध्यसंसिद्धिरिति हि व्यवहारविदोपि मन्यन्त इति चोदितव्यम्
 तस्यास्तथालेऽपि साध्यनियतपूर्ववर्त्तिनीनां नाम साधनसामग्री-
 णां स्वस्थावस्थायामेवार्थमग्यादाऽबाधमधिगन्तव्यत्वात् द्वीपान्त-
 रादेव तस्या अप्यवाप्तिप्रत्याशाया बहुतरान्तरायान्तरिताया नि-
 जधर्मान्तर्द्धानाय सहभाविताया अप्रयोजकतरत्नात् । नहि स्व-

धर्मगुप्तिपूर्वमेव ततः कलाप्रावीण्यमुदिताभ्युदयनिदानमुपपद्यता-
मित्यवकल्पते विधर्मभूमेः सधर्मभूमित्वाभावस्यानुभविकत्वात् ।
नहि राजसत्तानामकारुणिकी स्वंस्वंनिबन्धावयवैर्धर्मं रक्षिष्यत्ये-
वेति सम्भवति विषयस्यास्य विचारसहत्वात् । तथाहि सिद्धौ तस्यां
कारुणिक्यामेव प्रभुतायां हूणधर्माभ्युच्चयौपयिकत्रिकरणोद्योग-
प्रयासभूयिष्ठायां वर्णाश्रमधर्मपारम्परीपरिरक्षणानुकूलसाहायक-
तटस्थभूतायामाङ्गलानां किल वेषभाषामभ्यसन्तस्तेषु परं कृतमै-
त्रीकाः प्रथमं तावन्निजमर्यादाविप्रतिपन्नास्तदाचारप्रचारसामा-
न्यहीनाः स्वेभ्यः परं ह्युदासन्ते । वितन्वते च वादातिवादान् ।
न जानते च निरूढस्वस्त्ययनं क्वचिदपि विचारणाभूमौ “येनास्य
पितरो याता येन याताः पितामहाः । गच्छन्ते नैव मार्गेण नरिष्य-
ति कदाचने” त्यादिसर्वज्ञानमन्वादिवक्तृकाणां वाक्यानामभिप्राय-
मपरामृशन्तः सर्वत्र नास्तिक्यमुपयन्तो ह्यपयन्तश्चास्तिक्यं सन्तः
साम्प्रतमेवविधोच्छृङ्खलप्रवर्त्तनावतां व्राताः समुज्जृम्भन्ते । त एव
समुद्रयानद्वीपान्तराभिगमनयोः पर्य्यनुयुञ्जन्ते । नतु निबद्धम-
र्यादासम्भृतात्मानो लौकिकालौकिकभूतिकामाः पूर्वापरविचार-
णाविहितमतिप्रकाशाः ब्रह्मक्षत्रादिसामन्तसम्भावितनरनिकराः
कदाचित् यैर्भरतवर्षमहाभिधानमार्षधर्मनिरतिशयमहिमा च मा-
त्रयाऽप्यनुपालयेते । व्यावहारिकफलाभिसन्धिमत्तायाः स्वनिष्ठ-
नानायोग्यताऽतिशयवशात्ततो भूयस्त्वेऽपि प्रधानधर्मप्रस्थानाव-
श्यंभाविप्रक्षयसमीक्षया तैस्तयोरसम्मततरत्वात् तस्या एव वीक्षा-
या निराबाधत्वाच्च । नच तेषां विचारानभिज्ञताधर्मजडताभ्यामे-
वाप्रवृत्तिस्तत्र लोकभिया वेति साम्प्रतम् “आत्मार्थम्भोजनं यस्य
सुखार्थं यस्य मैथुनं । वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितं”
मिति भगवत्कृष्णद्वैपायनस्मरणाद्धर्मानुष्ठानार्थत्वादर्थकामयोर्द्ध-
र्मस्य हिताभ्यामप्यये अर्थकामावर्थयमानस्यामेधसो दुर्मोघसश्च

श्रीरनर्थायैव । नहि वरविधाताय कन्यामुद्राहयन्ति । द्रव्यञ्च धर्म्मानुष्ठानाय । धर्मश्चोपात्तदुरितापनुत्तये ततो ज्ञानोदयः । यथाच स्मृतिः “ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शतले प्रख्ये पश्यन्त्यात्मानमात्मनी”ति । एवञ्च चोदकानामेवाविचारशीलताधर्मनिष्ठुरतोन्मार्गगामिता चेति कृतम्प्रज्ञया तेषाम् । तथाच सन्ध्यादिनित्यक्रियाणां श्राद्धादिनैमित्तिकानां समस्तेतरसदाचाराणां च रत्नाकरयानद्वीपान्तराभिगमनसाक्षान्निबन्धनस्तिलाञ्जलिनिर्विशङ्क आपतति । ततः पातित्यम् “अहरहः सन्ध्यामुपासीते”ति श्रुतिः । “नानुतिष्ठति यः पूर्वामुपास्ते न च पश्चिमाम् । स शूद्रेण समो लोके सर्वकर्मविगर्हितः । क्रियाहीनश्च मूर्खश्च सर्वधर्मविवर्जितः । निर्दयः सर्वभूतेषु विप्रश्चाण्डाल उच्यते”इत्याहतुरत्रिपाराशर्यौ । “आचारः परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः । हीनाचारपरीतात्मा प्रेत्य चेह विनश्यति । आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य वेदाः षडङ्गा अखिलाः सपक्षाः । काम्प्रीतिमुत्पादयितुं समर्था अन्धस्य दारा इव दर्शनीयाः । दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च । आचारात्फलते धर्म आचारात्फलते धनम् । आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारो हन्यलक्षणम् । अथाचारान्प्रवक्ष्याम्याचारा-ल्लभते धर्ममाचारादेव धनमाचारादेव सुखमाचारादेव मोक्षमामु-यात् । विद्याविनाशे पुनरभ्युपैति ज्ञातिप्रणाशे लिह सर्व्वनाशः । कुलापदेशेन ह्योपि पूज्य”इत्यप्याहतुर्वसिष्ठगौतमौ । इत्थञ्च यथो-क्तपातित्यापादकारम्भरंहसामुत्प्रेक्षागोचरास्तर्कास्तज्जातीयक्रियास्वेव मानं नातज्जातीयास्वैकान्तिकासु एतेन सागरयानहूणादिविषयपर्यटनयोः परार्थभूतधर्मात्यन्तिकप्रच्यवनम्प्रति निरप-वादहेतुतया न तत्र ब्राह्मणादिभिः श्रेयस्कामैः “शुभाशुभाभ्या-म्मार्गाभ्यां बहन्ती वासनासरित् । पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया

शुभे पथि । पौरुषेण प्रयत्नेन लालयेच्चित्तबालक”मिति भगवत्याः
श्रुत्या मातापितृसहस्रेभ्योऽप्यतिवेलं वत्सलतरायाः परोपदेशमनु-
सन्दधानैः कदापि वर्तितव्यम् ।

एके तु विंशीं त्रिंशीं चान्तरावत्सराणां वाङ्माः किल सुरेन्द्र-
नाथज्ञानेन्द्रमोहनप्रमुखाः नेपालमहाराजामात्यजङ्गबहादुरनामा
चेतरे कतिचिदक्षिणापथालङ्कारभूतास्समुद्रवाहनेन लण्डनपुरी-
म्प्रतस्थुः दीर्घकालं तत्रोषुः कीर्त्तिञ्च लेभिरे १ अधिगतकलावै-
शारद्या ह्युत्तीर्णशिविल्सर्विस्पुरोगमपरीक्षणपरप्रस्थाना यवनपा-
रसीका महापरिषद्युत्तमप्राङ्निवाकपदभागिनो भूत्वा नूनं ते ब्रह्म-
क्षत्राद्युत्तुङ्गश्रेणीः प्रशासति एधिष्यन्त एव प्रत्यब्दमनुकूलाधिका-
रविन्यासविशेषैः २ तदाननैकनिरीक्षकतया प्रतिप्रत्ययमूनव्या-
सङ्गसम्भारैः पराहण्यन्ते प्रबुद्धधियोऽपि तदुन्नतश्रेणीकाः ३ जा-
पानजानपदा अपि यवनपारसीकादिव देवोक्तपरीक्षास्वर्जितप्रति-
ष्ठाश्चरितार्थाश्चानुभूयन्ते ४ भारतवर्षीया हन्त तत्र हतभाग्या
असम्भाव्यधर्मनिर्बन्धैः कारागारैकनिर्बद्धाः सन्तो द्वीपान्तराभि-
गमनगोचरमुधावादास्सञ्जीर्यन्ते । हा वयं कदा किलास्माद्वन्ध-
नान्मुच्येमहीत्यालपन्ति ५ तदेतदपलाप्यते । तथाहि नोदीरित-
वाङ्मादयो द्वीपान्तरं नागमन्निति वदाम अपि त्वपरिशीलितध-
र्मादीतिकर्त्तव्यता का अपरामृष्टव्यावहारिकसमयसंयोजनाः कौ-
तुकविशेषाश्चिष्टकिष्टचेष्टाका एव प्रवर्त्तयाम्बभूवुस्तत्रेत्यनुजानीमहे ।
प्रागपि गमनादुन्मुक्तवर्णाश्रमाचारा अवर्त्तन्त एव ते । ख्रिस्तवर्त्मा-
नुवर्त्तिनीभिर्विलासिनीभिः कृतसम्पर्का अप्यभूवन्नित्याकर्ण्यते हि ।
अयि ते सम्बभूवुर्बहिष्कृतप्रायाः । पित्रादिभिरप्यप्रवृत्तभाषणादि-
प्रचाराः किमङ्ग पुनः प्रत्यागमनादुत्तरकालं गतिस्तेषाम् । एवञ्च
इहामुत्र प्राप्तव्यप्रत्यनीककीर्त्तिर्वा किमात्मिका कौटुम्बिकानन्दा-
प्रदायिसम्पदः किम्पदाः सन्मार्गासञ्चारिताप्रज्ञा वा कि-

म्पज्ञा । “यौवनन्धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमप्यनर्थाय
 किमु यत्र चतुष्टय”मिति वाक्योदाहरणभूमिरमीहि । जङ्गवहादुरप्र-
 भुणाऽप्यार्यवर्षप्रकृतीनामनवाच्छिन्नसन्तापचयापनोदिनी का नु
 समुद्राविता लौकिकी प्रक्रिया कानुवा सन्तोषपारम्परीप्रयोजिका
 किन्तेन कलाकौशलमभ्यात्तं तेभ्यः । कोवा तत्र निजपरराज्याभ्यु-
 दयहेतुभूतसमाधानातिशयः समर्थितः । के ह्युत्तरकालीनतद्गोपनौ-
 पयिकसंविद्विशेषाः समासादिताः । किन्तत्र पार्लमेण्टमहासभास-
 भास्तारकोटिकतयाऽऽत्मानमन्यं वा भरतवर्षीणमण्डलेश्वरमितरं
 वा मन्त्रिजनवर्षीणमुदारधियममन्दपरिष्कारहेतवे नन्वशोषार्यवर्षी-
 यव्यवहारप्रस्थानानामनुमोदयितुमयाचिष्ट । अधिप्रजं भरतवर्षे वि-
 निवेशितानन्तदुर्भरकरावलीनिर्हारमृजूकरणं वाऽयाचत । साभि-
 प्राययाच्चायां कुर्वद्गुपफलापत्तिः कतिपयकालमर्यादया वा स-
 म्भवन्ती महतीरपि व्यथा अपवृणुयादेवाविघ्नम् । न वा वणिग्गण-
 व्यापारप्रस्थानविनष्टि परम्परोपन्यासपूर्वकतदपवादकव्याख्यां
 वितेने न वा वर्णाश्रमिणामेकामपि व्यक्तिं वाऽऽदद्यात्स्त्रिस्तमत
 इतीदमादिकया समयबन्धनिबन्धिन्याकारयामास कामपि व्य-
 वस्थां तत्सभातः नाभिप्रेतमेकं वा निरूपितानामभिप्रेतं वा अ-
 भिप्रेतमपि सामग्रीवैकल्याद्वा साकल्येऽपि तस्याः सम्प्रयोगाभिमा-
 नहीनत्वादोपेक्षितमित्याद्यनुसन्धीयतामनुमानविशारदैः । नह्यन्य-
 कल्पनासमालिङ्गितपुरुषप्रयत्नसाधारण्यमतिशयितायां व्यक्तौ म-
 न्यामहे न्याय्यम्- एवञ्च सर्वमसम्प्रतिपन्नमेव प्रतिक्षणोपाख्यया
 तन्महत्तानुकारिकमनीयकर्मणः समीक्षयाऽर्कफलोपभोगप्रत्या-
 शासङ्काशतया महतोऽपि प्रस्थानम् । किमुत यथोक्तानामनुक्तानाञ्च
 स्तोत्रगतानाङ्गतिरिति ज्ञायतां तावत् । सिविल्सर्विससंस्थूत्या कि-
 लार्यवर्षे न भवितव्यमाङ्गलराजधान्यां लण्डननाम्नयामेव भवि-
 तव्यमित्याद्याग्रहप्राग्भारस्य हि निदानस्य चिन्तयितव्यत्वात् तथा

हि भरतवर्षे तत्परीक्षणानुमोदने परीक्षादातॄणां द्रागेवैधिष्यत एव
सङ्ख्या द्वीपे त्तिङ्गलण्डात्मनिधर्मादि प्रबलप्रतिबन्धभियातन्नगरीन्
जिगमिषेयुः तेन चाल्पसङ्ख्याकानामेव प्रेक्षावतां पर्यवस्येदुपद्रवः ।
भारतवर्षे त्वनुज्ञायाम्प्रतिगेहन्ते अनुभूयेरन्नित्यनिष्ठम् इष्टञ्चैतदा-
र्यवर्षीयाणामनधिकृताधिकारत्वम् । अधिकृताधिकारत्वं लाङ्गला-
नामेव निरवद्यतया स्वैर्निरणायि । निरमायि च स्वेभ्य एव प्रकृष्टप-
रीक्षाकिलानन्यगतिमत्ताभिप्रायपूर्वकम् । तत्र हि पारसीकादीनाम-
प्यापाताधिकारापादनमात्रमनुमीयते दुरन्तविवादप्रत्ययधारोपश-
मकृते कतिपयकालावधि यावन्निजनिरवच्छिन्नप्रभुताऽनुपालनवि-
काराभावस्तावदेव तत्परीक्षाप्रसारतत्प्रयोज्याधिकारवितरणादि-
नियमश्च पालयिष्येते तत्परिषदेति । यदा हि ताभ्यां विपर्ययपरि-
णामप्रभवप्रातिकूल्यावभासस्तदा तदुत्तरक्षण एव तयोरुपसंहारः
स्वायत्त एव कृत इतीङ्गितज्ञैराकलनीयम् । आर्यवर्षीयाश्चेत्स्वनिब-
न्धान् निर्बन्धैश्चातिलङ्घ्योत्तरोत्तरमधिकाधिकसङ्ख्याका ब्राह्म-
णादयो नातःपरं स्वीयपरकीयसमयानुसारिणस्तर्हि तदैव ते प्र-
तिरुद्धा भवेयुः सङ्कोचविकासौ हि स्वाधीनौ नैवविधान् विधातुं
व्रशेन व्यापार्येत इति । एवञ्च परीक्षायास्तस्या अन्यस्याश्च तज्जा-
तीयप्रक्रियाया गुडजिह्विकयैव प्रवृत्ततया नस्थायित्वाभ्युपगमः ।
वस्तुतस्तु सिविल्सर्विस्पर्षीक्षा अन्याश्च भेषजादितत्त्वग्राहिकाः
सत्यां सम्भावितानां वाणिजानाञ्च सामन्तानां सोपपत्तिकाभ्य-
र्थनायामाहङ्कारिक्यां न ताः परीक्षाः न सा साङ्गामिकी कला न त-
दन्यत्परीक्षणमन्यादृशार्थयोग्यताकमिहैव भारते वर्षेऽभ्यनुज्ञायेरन्न-
भिप्रचारयितुमिति न मन्महे । नहि बालधिषणाविद्यार्थिनः स्वा-
र्थभूतमपीममर्थमर्थयितुमन्ये वा किञ्चिदधिकधर्माणः पर्याप्ताः अ-
पिलबालधिषणा एव यथोपन्यस्तानामथसमष्टिर्वा तेषाम् । नहि वि-
श्वजनीनाव्यवस्था व्यक्तिरेकतमाभिव्यक्तिभिः कुहस्विकृतप्रस्थाना

सती हि व्यक्तिरेकला सती न स्वार्थनिर्वर्त्तनसमर्था । नह्येकस्तन्तुः
 मुद्दोऽपि समर्थो बन्धने तत्कूटं तु शक्ष्यत्येव तत्रेति व्यक्ततरम् ।
 तदाऽप्ययुक्तियुक्तं व्यापारयेयुस्तर्हि कार्याक्षमम्पर्यवस्येत् । त-
 स्माद्यथोक्तसामन्ताद्युन्नेष्यमाणाभ्यर्थनयैव तदादिपरीक्षाया भरत-
 खण्ड एवानुमोदनसम्पादनगोचरया प्रामाणिकया च भवितव्यम् ।
 तदपि चेदसिद्धप्रायं मन्येत तद्वीपगमनं वाऽसम्पन्नस्वार्थाभ्यर्थ-
 नानां ब्राह्मणादीनामन्याय्यं तर्ह्यपद्येत । तत्र हि क्रियाहीनमेव
 वाग्व्यापारं सन्तमभिभावयेयुस्तर्ह्यतिप्रसक्तिर्दुरुद्धरैव । न च
 नालिकार्थवादिता मुधा समाश्वस्ततावाऽस्मास्वस्ति पारसीकादि
 तदादिपरीक्षाविषयोत्फुल्लप्रवृत्तीनाम्फलिनीनामद्वोपलम्भादिति
 भणितव्यम् । स्वेभ्यो विधर्मत्वाद्यवहारतश्चोक्तार्थासालक्षण्या-
 भावाच्च । न ते तेभ्योऽमृतायन्ते युष्मभ्यं वा विषायन्ते परमत्र
 वैषम्यापादकं त्वन्योन्यस्मिन्वैधर्म्यमेव दुरुद्धरं नचेतरत् । भेद-
 कसामग्रीत्वेन भासमानानामप्यनेकेषां धर्मवैजात्यमेव भेदकत-
 रम् । तद्धि प्रमुखीकुर्वाणाः प्रतिवर्गीणा न केनचिद्भङ्गयन्तरेणान्यथ-
 यितुमवकल्पन्ते स्थितिस्थापकसंस्कारस्थानीयत्वात्तस्य । यद्यपि रा-
 ज्यसत्तान्ततः पार्थक्येन प्रयुञ्जानाः प्रतीयन्ते प्रभवः साम्प्रतम्
 परमेतत्कथनायैवालम्बाहृतः नत्वाचरणाय निश्छलम् । आन्त-
 रीभिर्विचारणाभिः स्वधर्मसत्तामुत्तेजयितुमुद्यतप्राणाः सम्मीयन्ते
 अपहुवाना अपीममर्थं क्रिया केवलमुत्तरमिति शृण्वानैः किमिति
 विश्वस्येरन् । नैवहि सर्वथा । एवञ्च यवनपारसीका अपि तद्विती-
 र्णाधिकारा एव न निजसदनसम्पन्नाधिकारसम्भृताः कथञ्चिद्दो-
 भयोः पक्षयोः पारवश्यासहनमभिप्रेयमाणं गम्यते तर्ह्येकान्तरित-
 सत्ताऽसहनमपेक्ष्यानेकान्तरितसत्ताऽसहनप्रसक्तौ तदुपायानुष्ठान-
 निर्भरप्रयासैरुक्तसामन्तादिभिर्भवितव्यमुदाहृतप्रकारावलम्बिभिः
 सानुग्रहैः साग्रहैश्चेति पारसीकादिप्रचाल्यमानाकलिताधिकार-

विषयाः शङ्काः परिहरणीयाः । उदयनिदानोपायानामसङ्कीर्णो-
पायतमं ह्यैकमत्यम् । सैषा सम्पत्तिरार्य्यवर्षे भूयसीभिर्वर्षपरम्परा-
भिरदृष्टचरी । आलस्याद्यमित्रसन्ततिरनुच्छेद्या । मूलीभूतयोर-
नयोः प्रहाणमृतेनेतरा सम्पदापाततोऽनुभूयमानाप्युद्दिष्टमहाफला-
यावकल्पते । तदभिसन्धिमन्तस्तत्त्वतस्तर्हि ते एवास्थाय “कीटको
भ्रमरं ध्यायन् भ्रमरत्वाय कल्पत” इति तन्मयतामाभजेयुः विचा-
रान्तराण्युत्सृजेयुः प्रकृष्टतरार्य्यमर्यादां नोल्लङ्घयेयुः द्वीपान्तरादिप्र-
याणयोजनपरान् विचारानवस्थापयेयुः । आलापविलापादीनस्थाने
योजितप्रायान् दर्शितप्रधानप्रत्ययमधिश्रित्य साभिप्रायं मुञ्चेयु-
रित्येवमाद्येवादिशामो नतु विधान्तरमुपदिशामः । एतेन पारसीका-
द्यधिकारादिविषयाः कक्षाविशेषास्तकिञ्चित्करतया प्रत्याख्या-
तव्या एव वेदितव्याः । जापानजानपदगोचराऽप्युत्प्रेक्षा ह्युक्तवदेव
विचारास्पदतया प्रत्युक्ता ज्ञातव्याः यावन्निजनिबन्धनिर्बन्धसम्ब-
न्धस्तावदेव स्वस्त्ययनं नेतरथा अपरथा प्रवर्त्तमाना अभूमिरेव
कस्यचिदपि व्यवस्थानस्येत्यव्यवस्थितमानवास्सर्वाभ्योऽपि श्रेणी-
भ्यो भवेयुर्बहिर्भूताः । नहि बहिर्भूतश्रेणीनामन्यादृशो वा निय-
मबन्धः कतिपयकालव्यापी सुस्थात्मा वा संभवति अव्यवस्थितत्वा-
देव । नहि द्वीपान्तरगमन निर्बन्धं बन्धनभूतमनुदयहेतुं वा ब्रूमः
अपि त्वसम्प्रतिपन्नतद्गोचरप्रयत्नानेवाप्रत्यूहं स्वस्वरूपहानिप्रयोज-
काननुजानीमहे यथाश्रुतम् “शास्त्रं हि वत्सलतरं मातापितृसह-
स्रत” इति मार्कण्डेयमहामुनेर्वाक्यमुक्तार्थप्रत्यायकमनुचिन्तया ना-
दुर्वासनाभ्यो दुराचारेभ्यश्च वर्णाश्रमिवहिर्भूतमानुषाणां मार्गद्वय-
प्रच्यवनप्रयोजकेभ्यः कदा मुञ्चेम करुणाम्बुधे महेशान इत्युपर-
म्यतां तत्र तत्र सदैव श्रेयस्कामैः । यद्यपि समस्तवसुधामहाया-
त्रायाः प्रभूतयोग्यताविशेषसम्पादकत्तमभ्युपगच्छामोऽसति नि-
र्णीतप्रामाणिकप्रत्यवायाभावे सति च शास्त्रानिन्दितव्यवस्थास-

द्भवे तद्यात्रा निर्वर्त्तनमहोद्यममभ्यनुजानीयामस्तथाप्यलौकिक-
कलाकलापस्याभ्यर्हिततमस्य भारतवर्षैकप्रचारनियततयाऽन्यत्र
तदसम्भवः लौकिककलाविलासिन्यस्तु विविधचेष्टासभाविष्टतया-
कुट्टष्टिकण्टकितविकारसहस्रसमास्कन्दिततया च क्षणप्रभासहोदर-
श्रीका विविधविषादानलज्वालामूलाश्चापातरमणीयतरास्तत्रत्या
इति न तद्गोचरामपि लालसामप्रतिबद्धकार्यसम्पादनीं सम्पश्या-
महे । द्वीपान्तरीणाः कूटभृतो नोत्कृष्यन्ते हिमालयविन्ध्यादिभ्यः
आकरवरा अपि तत्रत्या नात्रत्येभ्यो हिमालयावुपकण्ठनियतेभ्यः
प्रशंस्यन्ते । नद्यस्तत्रत्या नात्रत्याभ्यो भागीरथीगौतमीप्रमुखाभ्यः
प्रबलायन्ते । नहि तत्रत्यानि सरांस्यत्रत्येभ्यो मानसादिभ्यो विशि-
ष्यन्ते नापि तत्रगा महीरुहा अत्रत्येभ्यो भूमिरुहेभ्यो वरायन्ते नापि
तत्रोत्पद्यमाना ओषधिवनस्पतयोऽत्र जायमानेभ्यस्तेभ्योऽति-
रिच्यन्ते । नापि पुनस्तद्भूमियोनयो गुल्मवल्लीमुखा इहत्याभ्य-
स्तद्व्यपदेशभागिनीभ्यः प्रभूतशुणायन्ते नापि तद्दरित्रीप्रभवा कु-
ञ्जरतुरगगोमहिष्यादय इह प्रभवेभ्यस्तदादिचतुष्पदेभ्योऽतिशे-
रते । नापि पुना राजप्रजास्तत्रत्या ह्यत्रत्याभ्योऽधिवर्त्तन्ते यमंश-
माश्रित्यातिशयोद्भावनं न सोऽतिशयोऽपि त्वाभास एव रजस्त-
मोभ्यामभिभूतत्वात्परिणामे स इति विवृतप्रकारप्रत्यासत्तिमास्थाय
तेषां मन्यतां तावत् सुमतिभिस्तारतम्यपरिज्ञानशलाकैरित्यलम-
तिपल्लवितेन ।

कतिपये तु “जीविका यत्र रुचिरा स्वदेशोऽसौ विधीयते । यत्र
विद्यागमो नास्ति यत्र नास्ति धनागमः । यत्र देहसुखन्नास्ति न
तत्र दिवसं वसे”दित्यादिप्रामाणिकवर्चांसि सन्ति भूयांसि म-
हतामपि प्रवृत्तिरेवम्प्रकारैव कालत्रये “अथातो दीर्घजीवितियम-
व्यायं व्याख्यास्याम” इत्युपक्रम्य प्रवृत्तचरकार्यवर्चांसि शारी-

रमहोदयनिरूपणपराण्येव सन्ति न द्वीपान्तरगमनं प्रतिषेधन्ति
 भिद्यन्ते ह्योषधिवनस्पतयः प्रतिद्वीपम् । उपयोगस्तेषामामयभेदान्न
 द्रष्टव्य एवातुराणाम् महार्हा मण्याद्यर्थाः सर्वैरिष्यन्त एव तत्कस्य
 हेतोर्द्वीपान्तरगमनादिरोधकं प्रकरणजातमिति विवदन्ते तदसारं
 तथाहि नह्यादिमाभ्यां वाक्याभ्यां स्वार्थाभिसन्धायकता द्वीपान्तरे
 कुत्रचित्कदाचिद्वाचोभङ्ग्या गम्यते अपि तत्रैव व्यवस्था जीविका-
 दिगामिनी यथायोगं निगद्यते विनिगमनायां द्वीपान्तरेऽपि साऽभि-
 मन्येत तदा रोचकवाक्यानां प्रवृत्तिर्हीयेत विधिवाक्यमेकं बोदाहर्त्त-
 व्यम् । न कुत्रापि तदाकलनम् । परिशिष्टसमस्तार्थविधायीनि वा-
 क्यानि कुप्येरन् श्रौतानि स्मार्त्तानि च तत्तान्यनुपपद्यमाङ्गलि-
 कजीविकास्तुतिपरे एव वाक्ये ते अवगन्तव्ये तात्पर्यनिर्णायक-
 प्रकरणस्याविस्मर्त्तव्यत्वात् अपरथा कयाचिद्व्यपेक्षयाऽऽपन्नं पद-
 मन्यार्थपरं नीयेत । अप्राकरणिकार्थप्रसक्तौ वाक्यार्थानन्वयविध-
 या वक्तुर्योजयितुर्वा वक्त्री रमणीयैव माननीयप्रज्ञस्यापतेत् । स्वा-
 वेशमेव जानाति केवलं मन्दधीरिति सङ्गमयति वाचम् । एवञ्च स-
 तां वर्त्तनमशेषार्थसमन्वयपूर्वकमेव कालत्रये नत्वपार्थगत्येत्युन्नेयम्
 प्रथमाम्प्रतिज्ञामुपक्रम्यापरिसमाप्तेर्देशकालसलिलानिलवयोविशे-
 षानुपलक्ष्य प्राणिनः प्रत्युपदिशता चिकित्सां प्रतिपिण्डनिदान-
 मालोच्यैव चरकाचार्येण विहिता सा कथमन्यतमदेशीयस्य त-
 तोऽन्यतमदेशादि विशेषाननुक्रमतयोपलक्षयेत् । नहि शैत्यप्रधान-
 प्रान्तजन्मा जीवो मनागप्यौष्ण्यभूयिष्ठे शैत्योपचारानृतेऽवस्थातु-
 मीष्टे कश्चित् । एवमन्योन्यं समुदाचरत्प्रकृतिविन्यासादयः कथ-
 मभेदप्रतीतिमभिदध्युः नाडीं नाडीम्प्रति नायन्नायमुज्जृम्भते
 प्रभञ्जनो निजवाहिकान् प्रतिनियतदेशादिवैचित्र्यसम्मीलिता-
 ननवरतम् । अमुयैव दिशा शारीरश्रियमनुभावयन् कथमार्यवर्षा-
 याणामनार्यवसतिविशेषपुरोगमान्प्रतिकूलप्रायानभिप्रैति वैद्या-

चार्यशिखामणिः । अमुकामयविनिर्म्मोकायाप्रयोजकं भारतं वर्षं द्वीपान्तरं हि तत्त्वेन सेवितव्यमिति वदद्वाक्यं न किञ्चित् पश्यामः । द्वीपं द्वीपं भिन्ना अप्योषधिवनस्पतयोऽभिन्नं व्याधिमसमर्थाः क्षपयितुमिति वा न काऽपि प्रतिज्ञा । अपितु तदसम्पत्तिसन्देहविरहो वनारण्यविस्तरेषु हिमवद्विन्ध्यैवताचलार्बुदाचलाद्यनेकभेदभिन्नेषु सर्वदा सर्वथैव । किञ्च महाकुलाचलतया जगतीतले हिमवानेव प्रथीयान् तदनुविन्ध्यादयोपि तथा यज्ञियदेशतया सारिष्ठानामोषधिवनस्पतीनामिहैव त्रैकालिकप्रभवसम्बन्धसम्भवात् “तेषाङ्कुरुक्षेत्रं वेदिरासीत् । तस्यै खाण्डवो दक्षिणार्द्ध आसीत् तूर्धमुत्तरार्धः परीणज्जघनार्द्धः मरुव उत्तर” इत्याद्याः श्रुतयोऽत्रानुकूलतराः देवानां सत्रमहायागप्रसङ्गमनुकूलयन्त्यः “तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसी”दिति श्रुतिसिद्धद्युलोकावस्थानमहाविभूतिः सोमवल्लीद्युःस्थानप्रतिनिहिततया भारते वर्षे यज्ञनिष्पादनायावतारिता विश्वसृजा प्रकृष्टाध्वरप्रस्थानविलोपवशात्तस्याः प्रचारबाहुल्यप्रसक्तिमाकलय्य “यदि न सोमं विन्देत पूतीकानभिषुणुया”दिति श्रुतिः सोमाभावे पूतीकव्यक्तीः प्रतिनिधातव्यतया विदधती तदाद्यलौकिकलताविशेषभूमितया भरतखण्डमेवाभिधत्ते नहि सोमः कुत्रचित्कदाचित्खण्डान्तर आसीदस्ति च । शौर्य्यधैर्य्यपराक्रमादीनां षण्णवतिलोकोत्तरगुणानां योनिः सोमः पातारस्तस्यैतिग्यजमाना ब्रह्मक्षत्रसत्तमास्तावद्गुणमन्दिरतया प्रथिताः तावदौन्नत्यमनवच्छिन्नं भारतवर्षस्यानुभविकम् । सम्प्रति परिशिष्टानन्तौषधिमहामण्यादिसत्ताया योजकदौर्लभ्यमालक्ष्य प्रयोगाविषयत्वेऽपि नोच्छिन्नाः स्थानतः । तथाच समस्तं वस्तुबीजात्मना व्यवतिष्ठत इत्यणोर्महतो वाऽर्थस्याप्रतिपत्तये नाश्रयितव्यं खण्डान्तरमिति दिक् ।

नहि गान्धारं कांधार इति पातालं अमेरिकेति व्यपदेशभागभ्यो

यवनादिराष्ट्रेभ्यो गान्धार्यादि समाहरणमभूदार्यवर्ष इत्यादि
चोद्यजालं साधीयः प्रतिलोमाक्षरसमाम्नायसादृश्यसध्रीचीन्नानां
च कल्पनानां निर्मूलत्वात् प्रमाणबाध्यत्वाच्च । क्वचित् ब्रह्मक्षत्रादि
विजयदण्डसमासादितयवनादिविषयेषु निजतेजोमरीचिभिरात्मी-
यतामापन्नेषु तेषामधिवासमूलकल्पनाप्रसक्तावपि नैमित्तिकार्थो-
दाहरणस्य निमित्तापायेनाग्राह्यचरतया समस्तेतरप्रमाणविचारा-
सहतया च तदादिकल्पनमविचारोजृम्भितमित्युपेक्षणीयम् ।

ये च केचित्कदाचित्पुरा किल क्षत्रविदसमूहा राज्यवाणि-
ज्ययोः पराभिर्लालसाभिः प्रेरितात्मानो द्वीपान्तरं सिधेविरे । त-
त्रैव निहितालयाः प्रच्युताशेषस्वधर्माणस्तत्रत्या इवाभूवन्नप्या-
भासकतिचिल्लक्षमाणो गम्यन्त आख्यायिकाभिः पारसीकादि
संज्ञका इति न तैरस्माकमिदानीं काचिदुन्नतिः इतोऽप्यधिकतरा
दुर्गतिरिदानीं गमनप्रसक्तानामवाङ्मुखमतीनामिति सर्वतो निरो-
द्धव्या एवामी ज्ञातव्याः ।

आसेतोराहिमाद्रेराच पूर्वपश्चिमोदधिभ्यामाप्रतीतावर्णाश्रमिणो
माभवन्तु द्वीपान्तरगमनोन्मुखामनागवा, मा च पुनर्महाराजमाण्ड-
लिकाः, मा च विद्यार्थिनो वणिग्गणा वा मा च कश्चित्पारव-
न्तोऽपि व्युत्पादिताशेषशास्त्रार्थमहाम्भोजमरन्दमाधुरीमिलिन्दाय-
मानमानसाः सुहृदयाः । नन्वशेषमानुषाणामपरप्रयुक्तताप्रयुक्तत्वे-
ऽभीप्सिते स्वगोष्ठीनिष्ठसमयमयीभिर्वाणीभिः किमितीतरे निर्वध्य-
न्ताम् किमिति वोपद्रवाङ्गारव्यथमानमानसान्प्रत्यनार्द्रगीर्भिरुत्प्रे-
क्षामात्रविषयाः फलातिशयाः प्रबोध्यन्ताम् किमिति वा पुनर्दृष्टहा-
नादृष्टकल्पनयोरुपचरन्ताश्चराचरदीर्घदृश इति चेद्वादमेवम् तथा-
प्यनाकलितलोकतन्त्रोऽत्र गम्यते पृच्छकजनः भवानेवात्र पृष्ठो
व्याचष्टाङ्कितात्तिकीमर्थस्थितिमध्यवसायैवं परिचोद्यते उत तां
निजेच्छानुगामितया परिचेष्टुम् । नाद्यः वस्तुनि विकल्पमात्रास-

म्भवात् । न च सामान्यतस्तथात्वेऽपि विशेषाधिगमाय विशेषवि-
 चारावतार इति वाच्यम् । सामान्यतो ज्ञातेऽर्थे विशेषविचारो
 यतः काकदन्तविचारणावत्स्यात् । न द्वितीयः तथात्वस्य प्रति-
 व्यक्तिभिद्यमानतयाऽव्यवस्थितप्रायत्वापत्तेः यद्यपि लौकिकोऽर्थः
 कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमीष्टे निपुणात्मा तथापि कृत्रिमाकारात्त-
 स्मादकृत्रिमाकारो दुष्परिहरो यथाऽग्रावौष्ण्यमप्सु च शैत्यम्
 कुटिलाकाराणामपि नियतत्वसम्भावनायां कौटिल्याश्रयतया त-
 देव हि तस्याकृत्रिमं रूपं पर्यवस्येत् । वस्तुतस्तु नहि केनचि-
 ल्लोके निरङ्कुशेन भवितव्यम् । न वा भवितुमर्हति कश्चित् किमिति
 व्यसनपारवश्यमपेक्ष्यापेक्ष्यमाणं स्वातंत्र्यं कथनीयं मतिमत्सु । उ-
 पात्तस्वातंत्र्यास्तु सति बाधकेनाभूवन्माङ्गल्यभाजनं कदाचित्
 नापि च श्लाघापदमपि तु गर्हागोचरा एव सर्वविधा जीवा विहित-
 प्रतिषिद्धव्यवहारवशंवदाः तत्फलभागिनश्च । अस्ति नास्तीति
 शब्दौ हि तन्नियामकौ । नह्याभ्यां शब्दाभ्यान्तर्दार्थाभ्याश्च व-
 र्जिता काचिदस्ति भाषा प्रत्ययो वा । नह्यस्ति पदप्रयोगमात्रा-
 द्विपर्ययप्रयोगविषयो विषयोनिर्वोदुं शक्यते । नापि च विपरी-
 तम् । नह्युभाभ्यामतिरिक्तः कश्चिदस्ति विशेषो योऽसौ व्यवहा-
 रपथमधितिष्ठति द्वाविमौ विधिप्रतिषेधौ बोधयन्तौ व्यवस्थाङ्किल
 विहितप्रतिषिद्धलक्षणामुपलक्षयतः । सैषा लौकिकालौकिकभेद-
 भिन्ना तदेवहि पुरुषहितानुशासनाच्छास्त्रमित्यभिधीयते । तच्च
 “शास्त्रं हि वत्सलतरं मातापितृसहस्रत” इत्यार्षाद्वचनादनतिल-
 ङ्घनीय प्रतिप्राणिव्यवस्थिताशेषमर्यादामहानिबन्धनं सन्न कश्चि-
 त्प्राणिनमविषयीकरोति । नहि कश्चित्तदसम्बन्धाभिधित्सया व-
 र्त्तमानस्तत्सम्बन्धादंशतो वा भूयान्मुक्तः । नहि मेचकानां सन्त-
 मसान्धकारसमाच्छन्नत्वेऽप्यन्तरागवां महिमानमंशुमालिनो मात्रां
 वा जीवेयुः कालमहामूर्त्तेरप्स्वन्तरावर्त्तमानमीनादीनामचलेष्वन्त-

रासञ्चरञ्जेकादीनाञ्च कोऽन्वन्योऽर्यम्णश्चेतयिता । वायुमेव चेष्ट-
यितारं ब्रूषे तर्ह्यशेषचेष्टयितुश्चेष्टयिता निश्चेष्टः परिशिष्यते पर ए-
वात्मा । एतेन परमात्मपारवश्यमशेषाणामिष्टतममनपनोद्यञ्च सि-
द्ध्यति तदा “श्रुतिस्मृतिसदाचारा आज्ञारूपा हि मे मताः । आ-
ज्ञाच्छेदी मम द्रोही स याति नरकं सदा । निश्वासभूता मे विष्णो-
र्वेदा जाताः सुविस्तराः । अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेवैत-
द्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वणवेदः शीक्षा कल्पो व्याकरणं
निरुक्तं छन्दो ज्योतिष”मिति श्रुतिस्मृत्यादयस्तदनुशिष्टास्तत्प्र-
तिनिधिभूतास्तद्देवाचरन्ति वक्तृवचनयोरनन्यप्रतिपत्तिवदित्य-
ध्यवसातव्यम् । नहि वक्तृपराधीनानामतद्वचनपरायत्ता असति
प्रबलप्रतिबन्धके भवेयुः सुस्थात्मानः । एतेन शास्त्रपारवश्यमीश्वर-
पारवश्यसममास्थेयम् । एवञ्च न स्वगोष्ठीनिष्ठसमयमय्यो वाचः
किंविषया इति क्रुधं माकृथाः । ये हि महान्तोऽपि जानन्तोऽप्यद्यु-
तखेलनादिनियतिमतिलङ्घयाम्बभूवुर्युधिष्ठिरादयो न ते कथञ्चि-
त्तत्फलभूतगिरिकाननाद्युत्कटप्रवासजन्मनो मुक्ता बभूवुर्दुःखात् ।
उपलक्षणमेतद्विहितानुष्ठानातिक्रमणमात्रस्य निषिद्धाचारगोचरप्र-
वर्तनासामान्यस्य च किमुतार्वाचीनानामर्वाचीनविचारावधीरित-
सदध्वनामिति ग्रहणीयम् । राजानो राज्यागमप्रशस्तिभिर्निर्बद्धाः
प्रजाः किल स्वस्वनियोगनिर्वर्त्तनप्रत्ययायत्ताः महर्षयः परमार्थ-
दर्शनप्रयोगयोग्यताकतया प्रख्याताः । आचार्याः किलान्वर्था-
भिधानतया “आचारङ्गाहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिम् ।
आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्मात्त-
माचार्यं विदुर्बुधा” इत्यादि नैरुक्तादि प्रमाणनिर्णीतपरापरध-
र्माणः प्रकीर्त्यन्ते । शिष्याश्च शासनीयप्रामाणिकाभिधेयेष्वद्विष्ट-
साधनताग्रहानुकूलाः संक्षप्ताः पित्रादयः पितृधर्माव्यभिचरित-
व्यवस्थाकतयाऽऽबद्धाः पुत्रादयः स्वेति कर्त्तव्यताविलोपनिजोद्-

यालम्बितयाऽनुबद्धाः एवमितरेऽप्यात्मकर्तव्यतालक्षणविधानैक-
 निर्बद्धकरणव्यापारा अप्यन्यथाऽनुवर्त्तनप्रत्ययिताः पर्यायेण
 वा स्वार्थसमाधानेभ्यो विहन्यन्ते लोका इति स्वक्रियाहानिरेवा-
 विधिविषयवर्त्तनविशेषफलमध्यक्षमीक्ष्यते । नहि रूपादिनियत-
 विषयविषयाणीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि नान्योऽन्यविपर्ययप्रवर्त्त-
 नावन्त्यालक्ष्यन्ते कदाचित् । न हि महाभूतान्यब्धरित्र्यादीन्या-
 पदि वा स्वेतिकर्तव्यताः परिवर्जयन्तीतरकर्तव्यतामुपाददन्ति
 दृश्यन्ते “अब्धिवद्धृतमर्यादा भवन्ति नियताशयाः । नियतिं
 न विमुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इवे”ति वचनपरिप्राप्ताम्बुनिधे-
 रनवच्छिन्नमर्यादानुपालनक्रियासामान्योपमिता महान्तः प्रस्तू-
 यन्ते । नहि चतुष्पदः स्वसंज्ञस्य चेष्टाविशेषलक्षणं ननु ऋतुकाले-
 तरकालानभिगमनाद्यतिवर्त्तन्ते बलातिशयपुरोगमैर्यादृच्छिकहेतु-
 भेदैरूपलक्षिता अपि न निजनियमेभ्यो भ्रश्यन्ते च । नहि मही-
 रुहवल्लीमुखाः स्थिरलोकवर्गीणा अप्यसङ्कीर्णनिजमर्यादाः स-
 ल्योऽस्मात्प्रकारान्तरं भजन्ते । तथाच समस्तेतिकर्तव्यतानियमा-
 तिशयलक्षणब्रह्मचर्यसमास्पदैः सर्वैरेव भवितव्यम् । यथाचाऽथ-
 र्वणश्रवणानि “ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति । आ-
 चार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते । ब्रह्मचर्येण कन्या यु-
 वानं विन्दते पतिं । अनङ्गान् ब्रह्मचर्येणाश्वो घासञ्जिगीषति ।
 ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमपाघ्नत । इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण दे-
 वेभ्यः स्वराऽभरत् । ओषधयो भूतभव्यमहोरात्रे वनस्पतिः ।
 संवत्सरः सह ऋतुभिस्ते जाता ब्रह्मचारिणः । पार्थिवा दिव्याः
 पशव आरण्या ग्राम्याश्च ये । अपक्षाः पक्षिणश्च ये ते जाता ब्र-
 ह्मचारिण” इत्यादीनि । ऋजुरक्षरार्थः नात्र ब्रह्मचर्यशब्दः उ-
 पस्थसंयमवचनः अपि तु प्रतिप्राणिव्यवस्थितेतिकर्तव्यता सामा-
 न्याप्रमदनस्यानितिकर्तव्यता प्रसञ्जनाभावस्य च वक्ता ब्रह्मेति

जातिशब्दो भावप्रधानश्च बृहद्विद्यावित्यस्मान्मनिन्प्रत्ययान्ताद्रूप-
मभिजायते तस्य ब्रह्मणः चर्यं ब्रह्मचर्यं । तथा च चातुर्वर्ण्यचातुरा-
श्रम्ययोर्यथायोगं निषेकादिस्मशानान्ताः ब्राह्मणहूतारम्भप्रदोष-
समयसमापनीया नित्यनैमित्तिककाम्यनिषिद्धक्रियाप्रघटिकाः प-
रब्रह्मयाथात्म्यं चावबोधयन्नवगम्यते वेदः । तत्प्रतिपाद्यसन्निय-
तेतिकर्तव्यताविशेषलक्षणमविगीतव्यापारपरम्परासमवेतत्वमभि-
निष्पन्नार्थः तथा चोक्तनियमातिलङ्घने साहसिकताऽवसीयमाना
दण्डार्हतैव तद्वृत्तामवधारितम् । नहि नियमातिवर्तिभिः कश्चि-
दर्थः प्रतिष्ठाप्यते प्रत्युत परमेश्वरसेतुभेत्तृताया समस्तसन्मार्गसमु-
च्छेदकानां कुतो नियमानुपालनमिति निर्वन्ध एव प्रत्यर्थमवधा-
र्यतां तावत् दुर्हृदयैः । पुरुषव्याघ्रा एव पुरुषार्थान् यथोक्तल-
क्षणान् साधयेयुः नतु कदाचित्पुरुषगोमायवः । अधर्माचार-
महाङ्गारपीड्यमानमानसानां निगमागमादि निर्दिष्टाचारजाह्नवी-
महाद्वदावगाहनमृते न मन्वन्तरेऽप्यापन्नतापत्रयोपशमः न वा य-
थार्थफलावाप्तिप्रत्याशा किमुत सदर्थसत्फललवावेक्षणं स्वप्नेऽपीति
संक्षेपः ।

ननु “द्विजस्यान्धौ तु नौयातुः शोधितस्याप्यसङ्ग्रह” इति
पौराणिकोक्तिमनुकृत्य “प्रत्यन्तदेशगमननिमित्तपुनःसंस्कारे कृ-
तेऽप्यन्धौ नौयातुः संसर्गः कलौ निषिध्यत” इति संस्कारकौ-
स्तुभकारादिनिर्णयैदम्पर्यपर्यालोचनया कृतप्रायश्चित्तानामप्य-
संव्यवहार्यता कथमवकल्पतामिति चेन्न । अस्वमनीषिकातन्त्रत्वा-
त्तथाहि “गवार्थे ब्राह्मणार्थे च प्राणत्यागः कलौ न हि । द्विजानां
गोपशुद्धादौ भोज्यान्नत्वं कलौ न हि । शिष्यस्य गुरुपत्नीषु न चिरं
वासशीलता । आपदि क्षत्रवैश्याश्च वृत्तिं विप्रः कलौ त्यजेत् । कलौ
द्विजो न हि भवेदश्वस्तनिकजीविकः । द्वादशाब्दं गुरौ वासं मु-
खाभिधमनक्रियाम् । यतोर्भिक्षां सर्ववर्णे कलौ त्रीणि विवर्जयेत् ।

नवोदकनिषेधश्च दक्षिणां गुरुवाञ्छिताम् । वृद्धरुग्णादिमरणं
जलाग्निपतनादिभिः । गोतृसिमात्रे भूयिष्ठे पयस्याचमनक्रियाम् ।
पितृवादे साक्षिदण्डं कलौ पञ्च विवर्जयेत् । घृतदुग्धादिभिः
पक्वमन्नं शूद्रात्कलौ त्यजेत् । भिक्षामटन् यती रात्रौ न वसेद्बृहि-
णाङ्गुहे । विधूमसन्नमुसले काले भिक्षाङ्कलौ त्यजेत् । चत्वार्यब्द-
सहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च । कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रे-
तापरिग्रहः । सन्न्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता । त्रेता
परिग्रहः सर्वाधानं । अर्द्धाधानं स्मृतश्चैतस्मार्त्तग्न्योस्तु पृथक्कृतिः ।
सर्वाधानन्तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रया । समुद्रयात्रास्वीकारः
कमण्डलुविधारणम् । द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा । दे-
वराधैः सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः । मांसदानं तथा श्राद्धे वा-
नप्रस्थाश्रमस्तथा । दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानम्परस्य च ।
दीर्घकालम्ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ । महाप्रस्थानगमनज्जोमेधश्च
तथा मत्तः । इमान्धर्म्मन्कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः । मद्यं वर्ज्यं
महापापे मरणान्तविशोधनं । सौत्रामण्यादि यज्ञेऽपि सुरापात्रग्रह-
स्तथा । मद्यभक्षादिवामाद्या गमस्यतु नमानता । मीमांसा द्वितये सर्वे
शिष्टैश्च तदनादरात् । औरसोदत्तकश्चैतौ पुत्रौ कलियुगे स्मृतौ ।
अन्यान् दशविधान्पुत्रान् क्रीताद्यान्वर्जयेत्कला”वित्येवमादि
वाक्यशतेभ्यश्चावान्तरापवादसंसर्गभागिभ्योऽपि पौराणिकेभ्यस्तु-
ल्यप्रत्यासत्तिकानेककार्योपरोधपरमोद्देशं प्रति प्रवृत्तविशिष्ट ज-
न्मभ्यश्च साक्षादेव निषेधेऽवगम्यमाने निषेधमूलीभूतदुराचारनि-
वर्हणस्य च युक्तियुक्तत्वे तद्भङ्गकोत्प्रेक्षाविशेषाणामयुक्तियुक्तत्वात् ।
“अश्वालम्भं गवालम्भं सन्न्यासम्पलपैतृकं देवराच्च सुतोत्पत्तिं
कलौ पञ्च विवर्जये”दिति स्मृतेरुत्सर्गविधया ज्ञायमानाया “याव
द्वर्णविभागोऽस्ति यावद्देदः प्रवर्तते । संन्यासमग्निहोत्रञ्च तावत्कुर्या-
त्कलौ युग” इति पराशरस्मृतेर्महापवादभूतायाः पारिव्राज्याग्निहो-

त्रयोरनुष्ठानावश्यम्भाविता विधायिन्याः प्रस्तूयमानत्वाच्च । येषां
तयाऽश्वालम्भगवालम्भपलपैतृकदेवरवरणानां निषेधः कण्ठोक्तः
न तेषामन्यतमस्याप्यपवादकन्तत्रचान्यत्रचाधिगच्छामो वचनं कि-
ञ्चन अतोऽपवादाभावे उत्सर्गस्यैव सम्प्रतिपत्तिर्दृढतरा । एकनिषेध
स्येतरविधिनान्तरीयकत्वात् । यदि प्रयत्नेनान्विच्छंतो नचेदपवादम
वगच्छेमहि निरपवादत्वान्निर्दुष्टमेव मन्येमहि तस्माच्चतुर्णान्तेषा-
माचारगोचराऽऽशङ्कासातङ्का । नच कलियुगीयव्यवस्था विधा-
यिन्यां स्मृतौहि पाराशर्यामुदाहृतवाक्यवत्समुद्रयाननिषेधजन-
नं न किञ्चनवचनमुपलभामह इति भ्रमितव्यं । यथोक्तनिषेधविष-
याणां पञ्चानामैककण्ठ्यस्योपलक्षणविधयेतरेषामपि विषयीकर-
णात् । वाक्यवाञ्छायां वा । समुद्रयानगमनं ब्राह्मणस्य न शस्यते ।
सम्भवेद्यदि मोहेन पुनः संस्कारमर्हतीति तदीयाया एव स्मृतेः प्र-
सिद्धतरत्वात् । ननु मूलभूतश्रुतिमन्तरास्मृतौ कमपि निर्भरमाधातु-
म्प्रभवामोक्षापयितारो वा कार्य्याकार्य्यविचारणायां कथङ्कारं स्ति-
मितपदाभवेयुर्विना तामिति नैषदोषः स्मृतेः श्रुतिप्रतिनिधिरूप-
त्वात् स्मर्यत इति स्मृतिरिति कर्मव्युत्पत्त्या नहि स्मर्यमाणोऽर्थः
प्राचीनानुभूत्यविषयः स्मृतत्वव्यवहारोच्चेदापत्तेः । नहिसंस्कार-
मृते स्मृतिः स्वरूपसतीस्मृतेः कार्य्यभूतायाः प्रतीतिं प्रत्यनुभव-
स्थानीयया कारणतावच्छेदकावच्छिन्नया कया चिद्व्यक्त्या भवि-
तव्यम् सा हि श्रुतिः तस्याश्चानेकशाखाभेदभिन्नतया समुत्सन्नशा-
खाविशेषश्रुतीनाम्पठ्यमानशाखागतानाञ्च तासां समुच्चयविधया-
र्थव्राताः स्मृतामर्हर्षिभिः । नह्येकतमो वा निरूपितोऽर्थस्तेषां स्वो-
त्प्रेक्षाविषयः तथात्वे च स्मृतिरिति संज्ञाया एवानुदयापत्तेः उच्छृ-
ङ्खलार्थव्युत्पादकतार्किकनिबन्धवद्दर्मानुष्ठाने मनागपि ज्ञापकता-
प्रतीतेरनुत्पत्त्यापत्तेश्च-प्रतीयन्ते ह्युपक्रमपरामर्शोपसंहारैर्धर्मतत्त्व-
निरूपणबद्धसन्धा एव स्मृतयः । न च हारीतस्मृतौ तप्ताङ्गनादि ।

गर्हिताचारवादिनो वाक्यगणाः किलावाचीनधूर्तमानवैः श्रुतीरपि तत्परतयैव योजयद्भिरारचितास्तथैवान्यास्वपि निक्षिप्ता एवमादि वाक्यनिकराः किमित्याद्रीयन्तामिति साम्प्रतम् हारीतस्मृतौ गम्य मानपञ्चसंस्कारादिविषयाणां मन्वादिसमस्तस्मृतिसंवादगन्धमात्रेणापि वर्जितानां वेदवेदाङ्गमीमांसादिमर्यादाबहिर्भूतानाङ्घ्रिकतरताया निरपवादत्वेऽप्यन्यासु प्रागारभ्य व्याख्याविशेषोपबृंहितासु प्रक्षेपानवकाशतया क्षेपकवाक्यविषयकल्पनानां निरवकाशात् । नहि परिगणितस्मृतिकाराणां संवादसमुल्लसितविषयविशेषाणां हारीतस्मृतिसंपन्नानां मनागपि संशय्यते प्रामाण्ये । न वा कल्पसूत्रैः प्रसङ्गवैरूप्याद्धस्तीकृतविषयविशेषाणां तस्मिन् परीक्षकैस्तथा । अपि त्वपरामृष्टसंवादगन्धानधिकृत्यैवाप्रामाण्याध्यवसानमन्यथाऽनुपपत्त्या दुष्परिहरम्पर्यवस्यति । एतेन तदादि क्षेपकवाचामप्रामाण्याभावसाधकतयाऽऽश्रीयमाणकल्पनाभेदाः केषाञ्चित् प्रत्युक्ता वेदितव्याः । सामुद्रविहारद्वीपान्तराभिगमनयोः कण्ठ उपलक्षणतो वा मन्वादीनामशेषस्मर्तृणामप्राणिकतया व्युदसनीयताविषयत्वलक्षणसंवादभेदो यथोपन्यस्तविष्णवादिवचनेभ्यो व्यक्ततरः तथा च न केनापि स्मृतिकारेण तयोरप्रामाण्याभावोऽपि प्रतिषिद्धोऽर्थोऽनुमतो भवतीति न्यायाभासोपमर्दनपुरःसरमुपवर्णित इत्यास्तां तावन्नीरसशङ्कासमुन्मेषसंभ्रमः । “अथ । देशभङ्गे प्रवासे वा व्याधिषु व्यसनेष्वपि । रक्षेदेव स्वदेहादि पश्चाद्धर्म समाचरेत् । येन केन च धर्मेण मृदुना दारुणेन च । उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् आपत्काले तु सम्प्राप्ते शौचाचारं न चिन्तये”दिति पराशरस्मरणानि देशोपद्रवप्रवासादि परिगणितप्रसङ्गेषु स्वदेहदारापत्यक्षेत्रवित्तादि विषयामेव रक्षामवश्यानुष्ठेयतया विदधन्ति न धर्माचरणस्य तथा विज्ञतामवबोधयन्ति । अपि त्वापत्समयसमनन्तरमेव स्वस्थावस्थायां सति सा-

मध्ये तदितिकर्तव्यतां भाक्ततयोपदिशन्ति । अधुना चापगतराज्य-
विद्याद्रविणस्थितयो भारतवर्षीया वयमिति कस्मा अस्माकम्प्रयो-
जनाय धर्माचरणमिति युक्तमुत्पश्याम इत्याशयवन्तो निराचिकी-
र्ष्यन्ते । तथा हि गृहग्रामयोर्द्वाहे दुर्भिक्षादौ च सार्वजनीनाप-
त्परम्परामनवच्छिन्नचेतोव्यग्रताविधानलक्षणामालक्ष्य तन्मोचनैक-
निर्भरप्रयोजनपरतैव तेषां न तु विहितानुष्ठानपरितित्याजयिषा-
विषयता जातुचित् असत्यां गतावन्यथानिरूपणस्यापतनमर्थानु-
कारि सन्नस्थानिन्यर्थे परमेतिकर्तव्यतानिरूपितयोग्यतावच्छेद-
कत्वं प्रतिबध्नात्यंशतो वा सदैव स्थानितया सन्नियतानास्थाने नि-
जभावमुज्झित्वा भाक्ततां कचित्कदाचिद्भजेयुः विपन्नव्यक्तीनां
प्राणरक्षाविधापि प्रक्रमान्तरसंयोजनवशादन्यथाऽनुमानमस्थानि-
कतां न जहात्येवेति न तत्र सुमनसामादरलवो लवितरि केदारा-
लूनव्यापारवदित्यवधेयम् । न हि प्रयोज्यरक्षाप्रयोजकरक्षामृते वि-
न्दते निजभावं स्वरूपेण सन्तम् । न हि प्रयोजिकां धर्मसत्ताम-
वस्थाप्य प्रयोज्यैः क्षेत्रवित्तादिभिः सप्रयोजनैः सप्रमाणैर्वा भवि-
तव्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य “धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वम्प्रति-
ष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति” धर्मो रक्षति रक्षितः । धर्मो वंशे वि-
पन्नं च त्रायते महतो भयादिति श्रुतिस्मृती निरस्तसमस्तानर्थ-
सार्थी प्रयोजकसत्तामवबोधयन्त्याववगन्तव्ये निरपवादानुभूति-
निरूपिके युक्तात्मभिः । एवञ्चाप्तव्यराष्ट्रादिसम्पत्समीहासमाक्रा-
न्तमानसानामुपायानुष्ठानतत्पराणामुपायतमभूतधर्मापेतादिकारि-
त्वमधुनातनानाम्फलाय कस्मा अभिप्रेयत इत्यभिप्रायवन्तो विवि-
च्य तत्त्वमवतिष्ठन्तामिति कृतमकृतिचिन्तया ।

ननु “वेदो धर्ममूलम् उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् ते शिष्टा
ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः” इत्यादि मनुबौधायनगौत-
मादिस्मरणेभ्यो वेदस्यैव सकलेतिकर्तव्यताप्रतिपादकतया ज-

लधिया न द्वीपान्तराभिगमनयोर्निषेधकं वचनं वयं वैदिकमेवा-
 द्रियामह इति । नैष दोषः “भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवाच
 त॥ ह जीर्ण॥ स्थविर॥ शयानं इन्द्र उपब्रज्योवाच । भरद्वाज, यत्ते
 चतुर्थमायुर्दद्यां । किमेनेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यमेवैनेन चरेयमि-
 तिहोवाच । त॥ ह त्रीन् गिरिरूपा न विज्ञातानिव दर्शयाश्चकार ।
 तेषां ह वैकैकस्मान्मुष्टिमाददे । स होवाच । भरद्वाजेत्यामंज्य । वे-
 दावा एते । अनन्तावै वेदाः । एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरन्ववोचथाः ।
 अथ त इतरदनूक्तमेव । एहीमं विद्धि । अयं वै सर्वविद्येति ।
 तस्मै हैतमग्निं सावित्रमुवाच । त॥ स विदित्वा अमृतो भूत्वा स्वर्गं
 लोकमियाय । आदित्यस्य सायुज्य” मित्याद्याभिर्यजुर्ब्राह्मण-
 श्रुतिभिः समस्तवेदावाप्तिगहनतालक्षणगाम्भीर्यातिशयस्य सर्वज्ञ-
 कल्पहिरण्यगर्भमनुगौतमादिनिषेवितस्य “लेभिरे तपसा पूर्वम-
 नुज्ञाताः स्वयम्भुवे”ति स्मृतिप्रतीततपोमाहात्म्यसमवाप्तसकलवे-
 दार्थविज्ञानमहर्षिकर्तृकस्मृतिकुल्याप्रवहद्विषयवारिप्रस्थानान्तरमा-
 पन्नस्य स्मृतिस्थानीयकुल्यात्मनैव निषेव्यमाणस्यासम्भवन्त्यामप-
 रोक्षप्राप्तावनन्यप्रत्यासत्तिकतायाः समादरणीयत्वात् । ताभ्यः प्रा-
 चीनया “अथ यो हैवेतमग्निं सावित्रं वेदेति” श्रुत्या विद्याहीनस्य
 समृद्धफलाभावलक्षणव्यतिरेकप्रदर्शनपुरस्सरं विद्यासम्पन्नस्य स-
 म्पूर्णफलसञ्ज्ञावात्मकमन्वयं दर्शयित्वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वि-
 दुषः फलबाहुल्यमतितरां प्रशंस्य विद्यां तां प्रशंसितुमाख्यायिकां
 दर्शयति भरद्वाजेत्यादिना वचनजातेन । पुरा किल कदाचित् मह-
 र्षिर्भरद्वाजः समस्तानां वेदानामध्ययनमुद्दिश्य गुरुकुले वासं
 कृतवान् । एवं शतत्रयवत्सरान्ते जीर्णं शरीरं वृद्धं अशक्ततया श-
 यानं तं भारद्वाजम्प्रति इन्द्रः उपेत्य उवाच यच्चतुर्थमायुः तुभ्यं दद्यां
 एतेन आयुषा किङ्कुर्याः कं किल पुरुषार्थं साधयसि इति प्रश्न-
 समनन्तरं स च वेदाध्ययनमेव करिष्यामीत्युवाच । ततः सर्ववेदा-

ध्ययने कृतार्थं तम्भरद्वाजमुद्दिश्य सर्वाध्ययनस्याशक्यत्वं बोध-
यितुमृग्यजुःसामवेदानां त्रयाणां स्वकीययोगसामर्थ्येन पर्वताका-
रत्वं सम्पाद्य गिरित्रयरूपान् पूर्वमविज्ञातानेव वेदानस्मै दर्शया-
मास । ततः तेषां वेदपर्वतानां मध्ये एकैकस्मात् पर्वतात् मुष्टिना
पांसूनाददे जग्राह आदायैवं उवाच । हे भरद्वाज एते त्रयः प-
र्वताः वेदा एव तत्रैकैकः पांसुरेको वेदः तस्मात् अनन्ता वेदाः
तेषां मध्ये त्वं एतैस्त्रिभिरायुभिः “शतायुर्वै पुरुष” इति श्रुतेः
शताब्दपरिमितमेकमायुः तल्लक्षणैस्त्रिभिरायुभिः त्रिशतसङ्ख्याकै-
र्वत्सरैः एतत् मुष्टित्रयपरिमितं वेदजातं अन्ववोचथाः “वच परि-
भाषण” इत्यस्मादन्वित्युपसर्गपूर्वाद्भूषं लङि जायते । गुरुपदेशम-
न्वधीतवानसीत्यर्थः । अथ अनन्तरं तव इतरत् वेदजातं अननूक्तं
अनधीतं एव तस्मात् सर्ववेदाध्ययनमशक्यमेव । यदि सर्ववेदाध्य-
यनफलमपेक्षितं तर्ह्येहि आगच्छ इमं सावित्रमग्निं विद्धि ध्यानेन
साक्षात्कुरु अयमेव सावित्रोऽग्निः सर्ववेदविषया विद्या इति ।
इत्थं बोधयित्वा तस्मै भरद्वाजाय एतं सावित्रमग्निं प्रागुक्तप्रका-
रेण उवाच । ततः स भरद्वाजः तं सावित्रमग्निं ध्यानेन स्वात्म-
तया साक्षात्कृत्य तदग्निरूपः स्वयं अमृतः देवो भूत्वा वर्त्तमान-
देहादूर्ध्वं स्वर्गम्प्राप्य तत्र आदित्यसायुज्यं प्राप्तवानिति तद्वा-
क्यार्थः । न च तत्र वेदानामानन्त्येन भुज्व्याद्युपाख्यानवदितरा
अपि विधिप्रतिषेधचोदनास्तदेकतमवेदशाखायां स्थुरेव सर्वशस्ततो
नो विचारविषयाब्धियानादिसिद्धिः सूपपादेति न्याय्यम् । निःशे-
षवेदान्तर्गतशेषविधिप्रतिषेधचोदनाविषयविषयाणां हिरण्यगर्भ-
मन्वादिमहर्षिभिः स्वकीयासु स्मृतिषु कण्ठतश्चोपलक्षणतो वा नि-
र्व्यग्रमाबद्धतया तत्र तयोः समुद्रयानद्वीपान्तराभिगमनयोराग्रहभ-
रेण प्रत्याख्याततया चान्यथोद्भावनस्य दुरावेशशीलितत्वात् ।
नहि भरद्वाजस्य भगवतो लोकालोकदरीप्रचेतनमहोद्यतगुणाखण्ड-

लस्याखण्डान्नायाध्ययनखण्डने के ते परिशिष्यन्तां महर्षयः प-
रिसमापिता खण्डशाखाध्ययना यैरमूः प्रणीताः स्मृतयः कृतवे-
दार्थसंदब्धा भवेयुरिति सम्भवति । त्र्यायुषपरिच्छिन्नाध्ययनोद्योगै-
कसाधनसाधितेप्यनन्तवेदविद्यापरमहिम्नि सावित्राग्निविद्यासाक्षा-
त्कारप्रभवनिरुक्तानन्तवेदार्थसमृद्धपरिज्ञानस्य भरद्वाजसमासादि-
तस्य निराबाधत्वेन स्मृतिकारमहर्षीणां विशिष्टविज्ञानसंपत्सम्प-
त्तेर्यथोक्तसावित्राग्निविद्यापुरोगमसाधनसाध्यायाः सम्प्रतिपन्न-
त्वेन तत्प्रणेतृकस्मृतिविषयकल्पनानाम्प्रकम्पनीयत्वात् । नहि स्मृ-
तिकृतामात्मीयमालम्ब्याभिनिवेशमणीयान्वा स्मृतौ स्वकीयाया-
मर्थो निरूपितो निरूपयितव्यो वा तथाविधायां स्मृतौ स्मृतिज्ञ-
स्यैवासङ्गत्याऽनुपादेयत्वलक्षणाक्षेपकलापस्य तत्कालमुपक्रम्या-
भियुक्तैः प्रवर्तयितव्यत्वेऽद्यावधि तत्सातत्यानुभूत्यापत्तेः । न त-
ल्लवोप्यालक्ष्यते यमेतमेवम्प्रतिपद्येमहि । तथा च सर्वमुक्तमनवद्यं
वेदितव्यम् । यदि चात्थ सावद्यं तदा त्वदीयैव व्यवस्थाव्यक्त्या
त्वदीयाया व्यवस्थाया वैतण्डिकीर्युक्तीरवतार्यं खण्डनीयत्वात् ।
वादकथामालम्ब्य चेदात्थ तर्हि “प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः
सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहोवाद” इति
सेवस्व पारमर्षं सूत्रमवयवशः सेवस्व च “प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च
विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमपेक्षता । आर्षं
धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तेर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं
वेद नेतर” इति मनोर्वचनामृतञ्च धयस्व सोल्लासम् । यदि पुनः प्र-
माणप्रच्छन्नसौत्रान्तिकीभूय चेदात्थ तदापि तत्प्रक्रियामेवावतार्यं
प्रक्रियायांस्तस्याः प्रत्याख्यानयोग्यत्वादिति स्वभावसुन्दरीभिः
प्रशस्तिभिराकलनीयस्तत्त्वार्थ इति दिक् ।

नन्वनुष्ठितसमुद्रविहारद्वीपान्तरपर्यटनानां ब्राह्मणादीनां या-
दृच्छिकवैहारिकक्रियासामान्यसाम्यमभिसन्धाय वाणीपरीभावप-

रामर्शनिष्पादनस्यैव यथोपपन्नशासनसमाचारसंस्थानतया ता-
वतैवानुग्राह्यता । नतूत्कटांहस्समाच्छन्नमानवानुग्रहसन्निहितप्रती-
कारलक्षणाभिः प्रायश्चित्तप्रक्रियाभिः कदाचिद्वेति चेन्मैवम् । यत्प्र-
युक्तप्रायश्चित्तप्रक्रियासमाहरणं मनुष्याणां न तेषां द्वीपान्तरमि-
तानामपात्रीकरणमलिनीकरणानुपातकप्रक्रियाप्रयुक्तप्रायश्चित्तयो-
ग्यताकेभ्योऽतिरेकिताया अन्याय्यत्वात् । यादृच्छिकवैहारिकप्र-
क्रिया अप्युक्तापात्रीकरणादिसमाविष्टचेष्टाकास्तदा कोऽनु तासां
तेभ्य उपादीयमानभेदप्रत्ययः समुचितासमुचितक्रियान्वययो-
ग्यत्वेनैव कल्मषाकल्मषितानुगतव्यवहारस्य प्रमीयमानतया तदा-
दिदोषविशेषणमुद्रया यादृच्छिकवैहारिकप्रकरणयोर्न स्वरूप-
सत्ता काचित्सम्पत्स्यते । न वा नविरोत्स्यते निरुक्तपातकसम्प-
र्करहिताभिर्नरशार्दूलव्यक्तिभिः अपितूभयातिरेकभावाभावस्या-
प्रसिद्धतया तद्दूषणैरेव साक्षात्सम्भत्स्यते । नहि वाचां तिरस्क्रि-
याभिः केवलाभिर्दुरितनिर्मार्जनमण्वपि वा संभवत्संमीयते प्रमा-
णकोटिकाभिर्वाग्भिः । तावतैव चेत्परिमार्जनमिष्येत किल्बिषाणां
तर्हि प्रतिव्यक्तिपातकानां सन्नियताभ्युपायवैविध्यप्रतिपादनपरं
शास्त्रमुन्मथ्येत तदाद्याकस्मिकोत्प्रेक्षागोचरमेव द्योतंद्योतं प्रसज्येत
प्रत्यर्थम् इत्थञ्चानिष्टमेवेत्यास्तांतावदसम्भाव्यसम्भावना ।

एवं तर्हि समुद्रयानद्वीपान्तरपर्यटनजन्मा का नु तेषां दोषा-
पत्तिः केन वाऽभ्युपायातिशयेन तद्विधूननमिति । अत्राभिधीयते ।
यद्यप्यपात्रीकरणमलिनीकरणानुपातकसमष्टिर्व्यष्टिर्वा निरुक्तवा-
क्यशक्तेन श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणमहाधाम्ना समुद्रमहाविमानया-
यिनां द्वीपान्तरस्वर्गश्च सेवितवतां प्रसज्येन्न वेति मीमांसन्ते व्यव-
हारब्रह्मवादिनः तथापि दूषणमदूषणमभिदधच्छास्त्रमपासिकमा-
श्वस्य यथायोगं मीमांसित्वा च वचांसि तज्जातीयदोषवत्तां किल
तन्निष्ठामनुमोदयद्भिरेव भवितव्यं तैर्वादिभिः । इत्थञ्च प्रत्यस्तमि-

तपात्रीकरणप्रक्रियालक्षीभूतविलक्षणोत्पादनाविशेषोऽपात्रीकरणम् प्रत्यस्तमितनैर्मल्यप्रक्रियालक्षीभूतविलक्षणोत्पादनाविशेषो मलिनीकरणम् महापातकाद्यष्टदोषभिन्नत्वे सति परिगणितपापान्यतमत्तमनुपातकत्वमिति ।

विहितक्रियाविशिष्टपदार्थवत्क्रियात्वं प्रायश्चित्तत्वं पदार्थं क्रियावैशिष्ट्यञ्च स्वाननुष्ठानजन्यत्वस्वभिन्नक्रियाप्रयुक्तत्वस्वकालीनेन्द्रियार्थप्रसक्तिप्रयोज्यत्वैतन्नितयसम्बन्धेन । क्रियायां पदार्थवत्ता च स्वध्वंसजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्वध्वंसातिरिक्ताजनकत्वोभयसम्बन्धेन । प्रकृते तु विवक्षितदोषाणामपेक्षया लिलक्षयिषितानि भवन्तीमानि । नच परिगणितपापकनकस्य प्रत्येकं पर्याप्तान्यतमवर्गीणेषूद्दिष्टेषु रूढाहि प्रकीर्णक १ जातिभ्रंशकर २ सङ्करीकरणा ३ पात्रीकरण ४ मलिनीकरणो ५ पपातक ६ महापातका ७ नुपातका ८ तिपातकशब्दाः कथमन्यथयितुम्भवेयुर्योग्या इति वाच्यम् । पञ्चादिशब्दवदमीषां रूढत्वानुपपत्तेः । अपितु पुण्डरीकं सिताम्भोजमित्यादावम्भोजपदस्य योगरूढत्वेन पञ्चरूपद्रव्यवाचकत्वस्यापि व्यवस्थानवत्प्रकृतेऽपि योगरूढतैव तेषामवसीयते अवयवार्थप्रत्यासत्त्यैवाभिप्रेतार्थप्रत्यायनस्य विवक्षितत्वादिति तत्त्वम् । “अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् । प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति” याज्ञवल्क्यस्मृतिस्त्रिविधानिष्टचेष्टापरिप्राप्तौ निरूपितापात्रीकरणमलिनीकरणोपपातकलक्षणपातित्यमहापत्तिरुग्रतरा जज्ञन्यते । तद्विधूननञ्च प्रायश्चित्तचण्डमारुतचञ्चत्प्रयोगनिबन्धनमाद्रीयते । प्रायश्चित्तं च । विहितप्रतिषिद्धेन्द्रियारमणकर्मणामसमाचारसमाचारसमासक्तिसमापन्नपाप्मातिशयनिर्म्मोचनैकलक्षणः कर्मविशेषः ।

पात्रीकरणविशिष्टक्रियावद्विलक्षणक्रियात्तमपात्रीकरणत्वं । वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रयोजकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । क्रिया-

वत्त्वञ्च स्वप्रतिबन्धकलस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । नित्य-
क्रियाविशिष्टविलक्षणक्रियात्वं मलिनीकरणत्वम् । नित्यक्रियावैशि-
ष्ट्यञ्च स्वप्रतिबन्धकलस्वसामानाधिकरणमालिन्यप्रयोजकलोभय-
सम्बन्धेन । तथाच “अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् । य-
प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः” इति स्पर्श्यते मनुना । य-
थोक्तमङ्गिरसा “प्रायोनाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । य-
तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् यथाहुः । प्रायः
पापं विजानीयात् चित्तं तस्य विशोधन”मिति च । नरग्रहण-
मिह प्रतिलोमजातानामपि प्रायश्चित्ताधिकारपरिप्राप्तये तेषामपि
शौचाहिंसादि सामान्यधर्मव्यतिक्रमसम्भवात् किमुतानुलो-
मजातानां त्रैकालिकसदर्थप्रतिष्ठानयोग्यताकानां प्राग्भवीय-
निषिद्धाचरणाक्षिप्तविहितानुष्ठानविरोधिप्रमादालस्यादिनिमित्त-
विशेषेण परिणतदुरितात्मनि प्रत्यवाये । न चोक्तयानाभि-
गमनयोः प्रायश्चित्तनिमित्तदोषच्छायानुकीर्तनमेव केवलं नल्लैका-
न्तयथोपपादितत्रिविधप्रकरणान्तःपातितमिति मन्तव्यम् । वि-
मृश्यमाणयोस्तयोस्ततोऽप्यधिकतरदोषतायाः संयोजयितुमिष्ट-
त्वात् । यत्तु यथोक्तनवविधदोषपरिगणनं तदेतत्स्वानुलोमवि-
लोमप्रजासांसर्गिकक्रियासम्पातायातम् । तेतु द्वे । स्ववर्णाश्रमा-
चारदेशानामशेषाणां मतिपूर्वोत्सर्जनमनुकूलीकृत्य प्रवृत्तप्राये सती
नूनमद्य भूयो दूषणबीजभूते साक्षादेवावर्णाश्रमदेशवासविषयी-
भूते दोषाकरे एवालक्ष्येते यतो मनुवाक्यमप्रत्यूहमन्वीयेत यथोदा-
हृतम् । एवञ्चोदीरितव्यापारद्वयवतामभक्ष्यभक्षणापेयपानादिप्रवृ-
त्तिराङ्गलद्वीपादि यथोपपन्नसलिलानिलशैत्यादिदुरपह्वार्थस्व-
रूपपर्य्यालोचनया निरपवादतरैवापद्यमाना कथमकल्मषाश्लिष्टा-
प्रत्यवायातिरेकविमोका कल्पान्तेऽपि सम्भवेत् अपि तनुवर्तमाना
सती स्वजन्यदुरितविशेषविधूननाय प्रायश्चित्तायावकल्पत इति

स्थितम् । एतदेवाभिप्रेत्य “नान्यस्मिन्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्प-
 षन्तु निर्हण्यत” इत्यापस्तम्बः पठति । याज्ञवल्क्योऽपि “तस्मात्ते-
 नेह कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये । एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव
 प्रसीदति” अस्यार्थः । यस्मान्नरो निषिद्धाचरणादिना प्रत्यवैति
 तस्मात्तेन कृतनिषिद्धादिसेवादिना प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिहामुत्र च
 विशुद्ध्यर्थम् । कृते किलैवं प्रायश्चित्ते अन्तरात्माऽस्य शुद्धतया प्रसी-
 दति असति विशेषशास्त्रे लोकोऽपि संव्यवहर्तुं प्रसीदति सत्यप्येवं
 ये खलु नानुतिष्ठन्ति प्रायश्चित्तं दुर्हृदयाः ते तावद्यावज्जीवं वि-
 न्दमानास्तिरस्क्रियामन्ते हन्त निरयानेव भजेयुः । यथोक्तं योगी-
 न्द्रेण “प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः । अपश्चात्तापिनः
 कष्टान्नरकान्यान्ति दारुणान् १ तामिस्रं लोहशंकुश्च महानिरयशा-
 ल्मली । रौरवं कुड्मलम्पूति मृत्तिकं कालसूत्रकम् २ सङ्घातं लो-
 हितोदञ्च सविषं सम्प्रपातनम् । महानरककाकोलं सञ्जीवनमहा-
 पथम् ३ अवीचीमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च । असिपत्रवनञ्चैव
 तापनं चैकविंशकम् ४ महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा । अन्विता
 यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ५” पापेषु उच्छास्त्रप्रवृत्ति-
 प्रभवेषु सम्प्रसक्ता मानवा अपश्चात्तापिनो मया दुष्कृतममुकमाच-
 रितमित्येवंविधोद्वेगहीनाः प्रायश्चित्तमकुर्वाणा दुःसहान्नरकाना-
 मुवन्ति तामिस्रप्रभृतींस्तापनपर्यन्तानेकविंशतिनरकानन्वर्थसं-
 ज्ञानं द्योतितावान्तरभेदान् । महापातकोपपातकजनितभयानक-
 दुरितैरन्विता अप्यनाचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः प्राप्नुवन्ति तत् उ-
 पचितदुरितप्रतिबन्धापनुत्तये प्रायश्चित्तमनुष्ठातव्यमित्युक्तो भवति
 तदर्थः तदवश्यंभाविता बोधकश्रौतसूत्रमप्याश्वलायनीयमनुग्राह-
 कम्भवति “विध्यपराधे प्रायश्चित्तिरिति” विधिशब्देन विहितम-
 वबोध्यते अपराधोऽन्यथाभावोऽभावोवा तथाच विहितस्याकर-
 णेऽन्यथाकरणे च प्रायश्चित्तिः कर्त्तव्या । निन्दितानिन्द्रियनिग्रह-

योरप्युपलक्षकोऽयं विधिशब्दः प्रायो विनाशः चित्तिः सन्धानम् विनष्टसन्धानम्प्रायश्चित्तिरित्युक्तम्भवत्यनेन । प्रायश्चित्तिशब्दो दुरितविशेषनिर्मोचनात्मनि कर्मविशेषे नैमित्तिके रूढ इति भूयोभिरुदाहृतार्थनिगमनैरध्यवसीयते । ननु प्रायश्चित्तैराचरितपाप्माऽपयातीति न युक्तम् । कर्मणाम्फलोपभोगनाश्यादिति । नैवम् । दुरितोदयस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे तदस्तमयं प्रति न प्रमाणान्तरं क्रमत इति स्वारसिकत्वात् । अत एव पूर्वोत्तरकक्षाभङ्गाद्या गौतमेनायमर्थो व्यक्ततरं निरूपितस्तथाहि “अथ खल्वयम्पुरुषो येन कर्मणा लिप्यतेऽथैतदयाज्ययाजनमभक्ष्यभक्षणमवद्यवदनं शिष्टस्याक्रियाप्रतिषिद्धसेवनमिति च तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति मीमांसन्ते न कुर्यादित्याहुः । नहि कर्म क्षीयत इति कुर्यादित्यपरे पुनस्तोमेनेष्ट्वा पुनः सवनमायातीति विज्ञायते ब्राह्मस्तोमेनेष्ट्वा तरति सर्वं पाप्मानन्तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजतेऽग्निष्टुताभिश्चस्यमानं याजयेदिति च । न चाभिनिष्पन्नस्वरूपं कर्म कार्मुकनिर्मुक्तो बाणो लक्ष्यवेधे वेदुस्तद्यापारस्य वा सत्तां यथा न पुनरपेक्षते तथा प्रतियोगिभूतकर्मणः प्रायश्चित्तलक्षणस्य तत्सहकारिभूतस्य वा सत्तामुपादातुं न क्षमत इति वाच्यम् । लोकेऽपि कर्मणः कर्मान्तरेण भञ्जनविधानस्य दृष्टचरत्वात् । सङ्कीर्णकारणावलम्बि कतिपयचिकित्सादिकर्मणामनिष्टापादनयोग्यताकलेऽप्यसङ्कीर्णकरणग्रामसमवहितानामनागमिकप्रक्रमाभावरहितानान्तेषामिष्टार्थसमर्थनैकयोग्यतायानिरूढत्वात् । नच पुनरागमैकगम्येऽर्थे कालान्तरसाक्षात्कारसंज्ञे कोऽसावद्य प्रायश्चित्तकर्मप्रभवापूर्वातिशयो निगम्यतां येन तत्कर्मणि किल्बिषवन्तो विश्वस्युरासमन्तादिति साम्प्रतम् । अतीन्द्रियार्थव्यवस्थानस्येत्यभूतनिर्द्धारणा गृह्यमाणत्वेन तत्र स्तरमाणमनःप्रचाराणामकिञ्चित्करत्वात् । नहि काचित्क्रिया निर्वर्त-

नवेलायामेव कस्मैचित्फलायावकल्पते यथाऽभिमतम् अपितु कति-
 पयकालव्याप्त्यैवेति व्यापकानुभवः परमत्र वैगुण्यसाद्गुण्याभ्या-
 मर्थानर्थसमायोगहेतुभूताभ्यां परिच्छिद्यमाना अशेषा एव क्रिया
 आस्थीयन्त इति यतितव्यमत्र साद्गुण्यसम्पत्तये निराबाधम् ।
 नहि निर्व्यग्रकारकसम्बलने कार्योदयो विलम्बं कथञ्चित् क्षमत
 इति न किञ्चिदवद्यम् । ननु निर्वर्णितदोषकार्त्तर्यमग्रजेष्वेव स-
 म्भवन्न बाहुजातोरुजातपादजातानामसङ्गतप्रायमालोक्यते लोक-
 यात्रासमर्थनायत्तजन्मत्वात्तेषां हि केवलमिति । मैवम् । चातुर्वर्ण्य-
 स्य “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासी”दिति चैकश्रुत्यान्वितलक्षणसा-
 मानाधिकरण्येऽन्योऽन्यसाधारणासाधारणव्यवहारकदम्बस्य च
 निरूपयितव्यत्वे च निकर्षोत्कर्षभावास्पदीभूतश्रौतस्मार्त्तक्रियाधि-
 कारलक्षणवैलक्षण्यस्यानन्यभावसहकृतस्य समाश्रयणीयत्वात् त-
 न्नियतधर्मप्रशस्तिमनुपमृद्यैव जगद्ध्यापारनिर्वर्त्तनाधिकृतत्वाच्च बा-
 हुजादीनां । नहि लोकव्यवहृतयो धर्मप्रौढप्रागल्भ्यमन्तरा स्वरू-
 पसचामाधातुमीशते । नहि भूयस्त्वधिकरणेषु तयोरसाहचर्य्यस-
 म्पधारणनिमित्तान्वयव्यतिरेकव्यभिचारा वा चिकीर्ष्येते इति भ-
 वति कार्य्यसत्तासमसत्ताकलाभावलक्षणवैकल्यादेः कारणनिष्ठस्य
 कार्य्यनिष्ठस्य च विपर्य्ययेण वा ग्रहणीयत्वात् । वर्णाश्रमिव्यव-
 हारस्य चतुर्वर्गविश्रान्तस्य व्यत्यासमन्तरा व्यत्ययेप्यशीर्णोपाय-
 ध्रौव्य एवान्यविधविचारणा अर्हत्यवकाशम् नापरथा । तथाच
 क्षत्रियादीनामपि समुद्रयानद्वीपान्तरगमनाभ्यनुज्ञानं न विषयी-
 करोति कामपि प्रमाणवाचम् । नहि प्रमाणमृते प्रवृत्तिरर्थवत्यपि
 साधीयसी नवाऽसम्भिन्नार्थमर्थ्यादानतिशायिनीं विना प्रवृत्तिं
 सम्भवेयुरर्थवन्ति प्रमाणानि । नन्व“जितं जेतुमनुचिन्तयेन्न क-
 चिदप्यलम्बुद्धिमादध्यादि”ति सामश्रुती समस्तमहीतलजिगीषा-
 व्यवसितधियमेव बाहुजमनुग्राहयन्त्यौ कथमत्र स्तोकसम्पदा तो-

षातिशयमनुजानीयाताम् विदूशूद्रौ वा कथङ्कारं तयोर्विहितक्रियास्वलंमती आ तन्वातां वदान्यतमे कदाचिद्वा नैष दोषः । विहितराजसूयादिमहोत्साहप्रसक्त्या किल युक्तियुक्त्या तदादिनिरतिशयसन्नाहस्य परिकरात्यन्तिकपौष्कल्यसम्मीलितस्य पुरस्तान्निरूपितप्रकारान्यथाऽनुपपत्त्या परमिष्टत्वात् । नहि क्षत्रियविशोर्विजयवाणिज्यक्रिययोरुपचयातिशयं न समीहामहे अपि त्वनार्यद्वीपपर्यटनादिनिबन्धनार्यमर्यादापर्युदासलक्षणधर्मव्यतिक्रमात्यन्तिकोद्वेगनिमित्तभूतमणुतरं वा न सहामहे । न चोभयोः परिपालनपूर्वपर्यटनप्रसक्तौ का क्षतिरिति वाच्यम् । एकतरपरिपालनस्यापि तावन्मात्रसमुल्लसितमानसानामप्रत्यक्षंगतत्वस्य भूयोदर्शनानुसंहिततयाऽनुमानप्रयोजकव्याप्तिग्रहौपयिकतर्कस्यैवासिद्धेः । नहि विजयो वाणिज्यं वा तत्तद्गोचराभिः केवलाभिरेव लालसाभिः स्वार्थमर्हतीति अपि त्वनेककारकानुष्ठानवीर्यवत्तासमन्विताभिः स्थाने यथानीतिरीति च प्रयुज्यमानाभिः क्रियामात्रम्प्रति नियतेषु कारकेषु जगन्नायककरुणाकटाक्षवीक्षणपात्रताप्रतिपत्तिलक्षणनिजधर्मानुष्ठानमेव नेदिष्टमोजिष्ठञ्च । नहि सत्यां तमसत्तायान्तरसत्ता तथेष्यते किमुत सत्तानाम केवला । स्तोकक्रियाम्प्रति सामान्येन कारणभावे निरूपणीये स्वरूपतरयोस्तावन्मात्रनिष्पादनायालम्भावसम्भवेऽपि स्फीतार्थसमुद्धारसमाधानकृते तमसत्तैव सातत्येनालमिति समस्तव्यवहारवित्समयातिशयः । यदि तां धर्मविषयविषयामेव निदुषे कारकान्तरगोचराञ्च प्रतिपत्स्यसे कथन्तर्हीप्सिततमां व्यवस्थामुत्तमसत्तया प्रतिपिप्त्सेः तमसत्तामुत्तमां मन्यमाना यतमानाश्च तत्कोटिकार्थसार्वभ्योऽर्थाद्विहन्येरन् । यदि तत्र प्रेक्षावदुपेक्षालक्षणः स्वापराधो विहिताधिकरणः स्यात् तदा वर्धामहे वयं हताः स्थ यूयमिति किमिति वर्णनीया व्याख्यानवैखरी श्लाघनीयप्रज्ञस्य यद्यदष्टध-

र्मसत्तायाः प्रकृष्टकारकतामनभिसंधायेतरेषां दृष्टवस्तूनामेवान्य-
 तमे तद्भावोऽभिसंधास्येत तदा तावतैव गतार्थतामनुचिन्त्या दृष्टा-
 भिमुखीः कल्पनास्तद्वैषम्यनिषण्णा व्यथावा कथमेष प्रतिप्रत्ययमा-
 कलयेदाकलयन्वा उपयन्नपयन्भावो मानवं कमप्यविकृतात्मानं न
 विदध्यादिति विन्देदवसाने व्यावहारिकगर्ववाहोऽपि । सर्वापि
 व्याकृतस्थितिरव्याकृतपूर्वैव गम्यमाना यथाङ्कुरादिफलपर्यन्ता
 कार्यदशा । नर्ते काञ्चिद्बीजात्मनाऽवस्थानलक्षणां कारणदशां
 स्वरूपेण कुहस्वित्कदाचित्केनचिद्वाऽनुभूयते । अनुभवपथमारूढा
 बीजावस्था पूर्वैव सर्वेति प्रत्युत सैषा रूपान्तरमापन्नेति च का-
 र्यलिङ्गकानुमानमेव तद्गमकमवगम्यते लोकतः । वेदतस्तु वचः
 स्वावयवभूत “मसद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायते”त्ये-
 वमादिकमनेकमनुभूयते । इत्थं चाव्याकृतापरपर्यायकारणाव-
 स्थालक्षणपरब्रह्मप्रतिनिधीयमानतन्निरतिशयविवर्चभूतवैदिकध-
 र्मस्यानुष्ठानजन्मा परविभूतिरुत्तरोत्तराया अपरस्या लौकिक-
 विभूते राज्यवाणिज्यादिदशाविवर्चमानायाः परमास्पदत्वेन त-
 न्निर्भरभरभागिभिरेव लोकलोचनैरपि श्रेयस्कामैर्भवेत्तद्व्यम् । न
 च सदसदर्थसमवाप्तिनिमित्तभूतयोः श्रद्धाऽश्रद्धयोः किमिति स्व-
 परप्रान्तवासावासविषयिण्यकिञ्चनकल्पनेत्याशङ्कनीयम् । स्ववि-
 घटनानुकूलसामग्रीविमोकादृते श्रद्धाया अप्यसिद्धशीलतया देश-
 कालवसतिविहारादीनाम्प्रतिनियतसाधनपटलीसन्निविष्टानां त-
 त्प्रतिष्ठानयोग्यताकल्पात् श्रद्धाविधुराणामेव प्रायशो द्वीपान्तर-
 प्रयाणादिप्रयोगबाहुल्योपलम्भाच्च । तेन हि स्वच्छन्दता तेन नि-
 यमातिलङ्घनम् ततश्चात्यन्तिको धर्मव्यतिक्रम इति व्यक्ततरो
 विपरीतपरिणामः । अत एव “शास्त्रातिगः स्मृतो यूखो धर्मत-
 न्त्रोपरोधना”दिति बौधायनस्मरणमुपपद्यते । “अश्रद्धापरमः
 प्राप्ता श्रद्धा हि परमं तप” इतीदमप्यन्वेत्यत्र विविक्ततया त-

दीयम् । अपिच “अयज्ञेनाविवाहेन वेदस्योत्सादनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च । गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया । कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्त्रतः । मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यज्ञः” इत्युन्मार्गगामिनाममार्गगामिनाञ्चोदाहृतस्वरूपाणां स्वरसवाहिविपर्ययव्यवहारधारासुपलक्षयन्ति विशिष्टस्मरणानि महर्षेरवबोद्धव्यानि । नच मन्वत्रिविष्णुहारीतेत्यादिस्मरणात्परिगणितस्मर्तृणामन्यतमवत्ता न गम्यते बोधायनस्येति भ्रमितव्यम् । भगवतस्तस्य कल्पसूत्रकृतो वेदार्थरहस्यपारावारपारदृष्टनः स्मृतिकारेभ्योऽन्यूनसत्ताकलात् । तन्निरूपितार्थप्रामाण्यप्रत्यासत्त्या च तद्गोचराप्रामाण्यशङ्काकलङ्कानवकाशात् । अथैवं यथोपपादितविषयावल्याः पर्यालोचनया सागरयानद्वीपान्तराभिगमनलक्षणविलक्षणक्रियाव्यासङ्गवतामापाततो दूषणप्रसञ्जनभाषायाः सोपपत्तिकत्वेऽपि तदंशे परिनिष्ठितप्रमाणवाणीमाकाङ्क्षामहे यया वयं व्यपेतसन्देहाः प्रायश्चित्तञ्चरेमहि । अत्राचक्ष्महे । यद्यप्यमुष्मिन्नर्थे स्मृतीनामुदाहृतानाङ्गुष्ठाघोषस्तथापि सद्यः संधानाय पुनः प्रत्याययिष्यामः स्मृतिरश्मिविभेदम् । तथाहि “पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः १ यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः २ यथैतदनुपेतेन सहभोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसदुहितृगमनमिति ३ अथोत्तरत ऊर्णाविक्रयः सीधुपानमुभयतोदद्भिर्व्यवहार आयुधीयकम् समुद्रसंयानमिति” ४ “अथ पतनीयानि १ समुद्रसंयानम् २ ब्रह्मस्वन्यासापहरणम् ३ भूम्यनृतम् ४ सर्वपण्यैर्व्यवहरणम् ५ शुद्रसेवनम् ६ शुद्राऽभिजननम् ७ तदपत्यञ्च ८ एषामन्यतमं ९ कृत्वा चतुर्यकालामितभोजिनः स्युरपोऽभ्युपेयुः १० सवनानुकल्पम् स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपन्न-

न्ति पापमिति । यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः से-
वमानः । ११ चतुर्थकाल उदकाभ्यवायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति
पापमिति” इति हस्माह भगवान्बौधायनः । सुरापानं सीधुपा-
नम् उभयतोदन्तास्तुरङ्गमाः तैर्व्यवहारः जीविकार्थमश्वादीनां
क्रयविक्रयलक्षणव्यापारपरिग्रहः “पद्मोमास् हन्निशसन्पूषन्दोष-
न्यकञ्छकञ्चुदन्नासञ्छस्पृष्टिषु” इति पाणिनिसूत्रेण पादादीनां
पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा इत्यर्थकेन ददादेशे सति
उभयतोदङ्गिरिति भिसि रूपमभिजायते । आयुधेन जीवतीत्या-
युधीयः “आयुधाञ्च च चाट्वन्” इति सूत्रेण छप्रत्ययः तस्य ई-
यादेशे आयुधीय इत्यस्मात्स्वार्थे के आयुधीयकमिति निष्पद्यते
शस्त्रोपजीवित्वमिति तदर्थः “या प्रापण” इत्यस्मात्सम्पूर्वात् या-
त्यनेनेत्यस्मिन्नर्थे “करणाधिकरणयोश्चे”ति ल्युटा संयानमिति
रूपमभिजायते समुद्रस्य संयानं समुद्रसंयानम् समुद्रविहारप्रयोज-
कनौकागमनपर्यन्तोऽजहत्स्वार्थलक्षणयार्थोऽवगम्यते । ननूर्णा-
विक्रयोभयतोदव्यवहारायुधीयकैः साकं साहचर्यमहिम्ना समु-
द्रसंयानशब्दस्य वृत्त्यर्थं समुद्रे समुपात्तनौकाव्यवहारपरत्वे सत्ये-
व व्यवहारस्य हि तस्य दोषात्मकतया तद्वति ब्राह्मणे पातित्यस-
म्भवेऽप्यन्यादृशसमीहावतां हेलया तद्गमने कोन्वत्र दोषित्वावगम
इति मैवम् समुद्रसंयानस्य केवलस्यैवात्रावगमात् । नहि वृत्त्यर्थ-
मन्यार्थं वा तद्यानं विशेषतो नियम्यते नियामकविशेषाप्रत्ययात् ।
नचोर्णाविक्रयोभयतोदव्यवहारायुधीयकसहपाठात्समुद्रसंयानश-
ब्दस्यापि गमनस्य जीविकानिबन्धनस्यैव गमकत्वमवकल्पत इति
भ्रमितव्यम् । एवन्तर्हि सीधुपानशब्दस्यापि पानस्य वृत्त्येकनिब-
न्धनस्य वाचकतापत्तेर्दुष्परिहरत्वात् तस्याऽपि तैरेव सहपाठात् ।
न चेष्टापत्तिरिति सन्तोष्टव्यम् । पानस्य परिनिष्पन्नस्वरूपत्वेन
वृत्त्यर्थत्वाभावात् असमशीलदोषाणामपि दोषविशेषप्रत्यासत्त्या

सह पाठसम्भवेऽपि स्वरूपप्रत्यासत्त्या तु पार्थक्यस्यैवोपगमाच्च ।
ननु पुनः प्रागुपन्यस्तायाः “समुद्रयायी कृतहा रथ्यासमयभे-
दकः । द्विजस्याब्धौ तु नौयातु” रित्याद्यौशनसादिस्मृतेर्घटकीभूत-
“समुद्रयायि” पदोपपन्नस्य “सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्य” इति
पाणिनिस्मरणात्ताच्छील्यनिबन्धनणिनिप्रत्ययस्य प्रतिपत्तौ तस्य
हि ताच्छील्यस्य साक्षात्क्रियासमभिवारात्मकत्वे च सातत्येन जीवि-
कार्थमभ्यात्तसमुद्रसंयानानां किल कैवर्त्तकादीनामेवाभिधाता न तु
नो विनोदाय सकृद्विचित्रिवारं वा द्वीपान्तरमाजुषतां ब्राह्मणादीनां
सशब्द इति । मैवम् “करणे यज” इत्यापवादकाधिकारादानन्तरा-
त्तदन्तर्वर्त्तिजधातोरुपादानस्य धात्वन्तरोपलक्षकत्वे तत एव प्रकृते
णिनिप्रत्ययविधाने सति सूत्रस्यास्याताच्छील्यार्थतया तद्गोचरप्रत्य-
वस्थानभेदस्याग्रहणार्हत्वात् । नचोपलक्षणविधया विचारमवतार्य
तत्त्वविनिर्णिनयिषा प्रमाणपथमारोहन्ती समुदाचरेदित्याशङ्कनी-
यम् तस्या अपि प्रमाणपटलीसमन्तर्हृदयतया समानयोगक्षेमत्वात्
नह्यत एव “सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपा” इत्यस्यामृ-
चि शीर्षाक्षपादशब्दास्त्रयः समष्ट्या व्यष्ट्या वाऽकण्ठोक्तश्रोत्रघ्राणा-
दीन्द्रियाण्युपलक्षयन्तो न तेषामापरोक्ष्येणाभिलापकानाम्पदा-
नां समभिव्याहारमपेक्षन्ते कया चिद्व्यपेक्षया । न वा व्युत्पित्सुज-
ना लघुं परिहायाध्वानमतिवेलकाललाभेऽप्यनुपदव्युत्पादननिरता
ह्यापद्यन्ते पाणिन्यादयो महर्षयः । यथाह वार्तिककारः “रक्षोहा-
गमलध्वसन्देहाः प्रयोजन” मिति । विवृतं चैतत्पतञ्जलिना “ल-
ध्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति न
चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञातुमिति”
तदिदं कण्ठत उपलक्षणतो वेति व्यक्तीभवत्येव यथायोगम् ।
अतो “लध्वर्थं हि संज्ञाकरण” मित्यप्युपपद्यते वचस्तदीयम् ।
“ऋषयोपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक् ततः । लक्षणे न तु

सिद्धानामन्तं यान्ति पृथक् लक्ष्यं' इति च स्मर्यतेऽतितराम् ।
 नच तावता प्रकृतमसम्बद्धमिति वाच्यम् । तदादि दृढप्रतिपत्तय
 एव तत्प्रवृत्त्युपपत्तेस्तदिदमाकलनीयं प्रकृतमेवेति । नन्वस्तु ताव-
 दौपलक्षण्यमन्यत्र किमिह तावता समुद्रयायिपदे ताच्छील्यार्थप्र-
 सक्तिसामञ्जस्यमिति । अत्राचक्ष्यते "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छी-
 ल्य" इत्यधिकारान्तराद्यद्यपि जातिपदभिन्नपद एव गम्यमानणि-
 निप्रत्ययस्य ताच्छील्यार्थता निरूढा तथा सत्यपि क्षीरादिभेद-
 भिन्नव्यक्तिवाचिनः समुद्रशब्दस्य जातिशब्दत्वे तदभिन्नोपपदस-
 मभिव्याहृतपदप्रकृतिभूत "या" धातूत्तर "णिनि" प्रत्ययाप्राप्तौ ता-
 च्छील्यसम्भवात् । एतदेवाभिप्रेत्य "साधुकारिण्युपसङ्ख्यानं
 ब्रह्मणि वदः अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयं साधुकारो ब्रह्मवा-
 दी" इत्याच्छील्यार्थपर्यवसायि वार्तिकोन्नीतोदाहरणद्वयमुदित-
 "यायि" पदस्वरूपोद्बलकमुपपन्नं भवति तदेतच्च यथोक्तदिशा ह्यु-
 पलक्षणमर्यादां नातिशेते "राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मण्यवज्जं साधु-
 कारी स्यात्साधुवादी त्रय्यामान्वीक्षिक्यां चाभिविनीत" इति
 गौतमस्मृतिघटकसाधुकारिसाधुवादिपदे तथाविधे वेदितव्ये ।
 एवमेवाताच्छील्यार्थपर्यवसायिन आत्मघात्यग्निष्टोमयाजी सोम-
 याजी पितृव्यघाती ब्रह्मघातीत्येवमादिकाः शब्दा उदाहार्याः ।
 एवञ्च सकृदसकृद्वेत्यादिविकल्परूपदीभूतशङ्काऽनवकाशे वृत्त्यर्थ-
 मन्यार्थं वा गमनं केन तुभ्यमभ्यधायि । तथाच तदेतदप्रामाणि-
 कमनर्थफलकञ्चेत्यवधारितमवधारयिष्यते च । इत्थञ्चानन्यनिष्ठ-
 संयानसामान्यस्य निर्वृत्तस्वरूपस्य पातित्यापादकत्वस्य दुराधर्ष-
 णीयत्वे वृत्त्यर्थमभिप्रसञ्जितस्य तस्य परपातित्यप्रसञ्जकतायां पा-
 दवातिशयसमायोगः कैमुतिकन्यायायत्तञ्च निराबाधोऽवधा-
 र्यते । तदिदमुक्तं भवति हेतुया तद्गमनप्रसक्तावपि तन्निमित्त-
 पातित्यावलेपनमनपह्वार्हमिति । न चोर्णाविक्रयपुरोगमानां

सदा सर्वत्र प्रचारचराणाम्पातित्यप्रयुक्तनिष्कृतिसमाचारानुभूत्य-
भावे किमिति तत्समुदायैकतमसमुद्रसंयानस्यैव प्रायश्चित्तार्हतोप-
पद्यत इति शक्यन्नियोक्तुम् । व्यापारेषूणाविक्रयादिषु स्वस्वस-
न्नियतदूषणाधानसमर्थनस्य समुचितत्वेऽपि समुद्रसंयाने नूनमेभ्यो
निग्रहार्हभूयो दूषणगोचरतापरञ्ज्यते । जोहोति च तदास्प-
दीभूतविक्रियावैजात्यम् । मोमोति च निर्मृष्टशेषस्वस्त्ययनप्रत्यनी-
कभूतप्रयोगराजिः । दोधूयन्ते च ध्वजान्ताः सदध्वविजयस्तम्भ-
मौलीनाममन्दमिति परिष्करोतु मतिमत्तामुदासीनोऽपि । ऊर्णादि-
व्यवहारकोटिनिविष्टत्वेऽपि सीधुपानसमुद्रसंयानयोरन्यादृशस्वरू-
पमवसेयम् । तत्रापि तारतम्यविचारणायामुभयोः समसत्ताकत्त-
मेव फलतः सम्प्रधार्यते । न चोर्णादिवत्तन्निरूपितवैलक्षण्यमा-
ञ्जस्येनैव समुद्रसंयानेऽपि किन्न स्यादिति वाच्यम् तद्याने प्रवृत्त-
म्प्रति सीधुपानकर्मणोऽत्यासन्नाभ्यवहारक्रियासमस्वभावत्वात् ।
नहि तत्र प्रवृत्ताः सीधुपानान्निवृत्ता उपलभ्यन्ते यत्रेनान्विच्छ-
द्भिर्वा कुहस्वित् प्रत्युत तदादि प्रणिहितात्मान एवानवरतमेवंविधा
आधीयन्ते । नहि तदाद्युदासीना यदा कदापि याने प्रवृत्तिं
प्रामाणिकीं विजानीयुः । नह्यन्याय्यतयाऽनिष्टनिदानतया चाव-
सितां तां कटाक्षेणापि वीक्षते कदाचिद्वा । नहि विषं विशेषेणा-
त्मघातुकमाजानन्नशनायाया उपशमाय तत्र प्रवर्त्तयेत्प्रवर्त्तमानस्तदे-
तदापीय पिपासां बोपशमयेत् ।

ननु “ब्रह्महासुरापशुरुतल्पगमातृपितृयोनिःसम्बन्धगस्तेन ना-
स्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः
पातकसंयोजकाश्च तैश्चाब्दं समाचरन्निति” गौतमस्मरणान्महापा-
तकेष्वेतेषु समुद्रसंयानस्थापाठेऽकस्मान्मसीसम्पातायातः समुद्रसं-
यानशब्दः कथम्महापातककोटिकतया स्वार्थमभिध्यात् । नैष
दोषः ब्रह्महननसुरापानादीनाम्प्रत्येकम्महापातकतया निर्ज्ञातानां

द्वित्राणां काममत्र समष्टेः समुद्रसंयानकर्मण्याप्रोतत्वे फलतः समु-
 द्रसंयानकर्मणो महापातकतरताऽभ्युपगमे प्रत्यवायाभावात् । ई-
 दृङ्गिरूढदोषास्पदतयैव समुद्रसंयानपदस्य सीधुपानसहपठनस्य
 समुचिततरत्वात् सर्वज्ञकल्पानाम्परमर्षाणां रचनाविशेषकर्मणि
 मसीसम्पातायातगोचरकल्पना हि निजार्भकपयःपानवेलासमुन्नी-
 तनिमीलितनेत्रस्याखुभुजो जगन्मात्रनिमीलनावस्था प्रतिभासदृ-
 त्तान्तमनुहरति । न ह्याजानसिद्धानां प्राग्भवीयवेदार्थानुष्ठानल-
 ब्धजन्मनिभ्रान्तप्रज्ञानां सामर्थ्यमस्मदीयेन प्रमादभूयिष्ठेन साम-
 र्थ्येनोपमातुं शक्यते यतो न मसीसम्पातादिवितर्कविशेषः क्षण-
 मप्यवतिष्ठेत् । नहि समुद्रसंयानशब्दो मुख्यया किल वृत्त्या मृदु-
 तरार्थविशेषमेवाभिदधन्नोपसर्जनप्रत्यासत्त्या वा यथोक्तदोषाधि-
 क्यव्यासङ्गबाहो नाभिप्रेयते विरूपविधानाय कथञ्चित् तत्पदार्थ-
 प्रथमोपस्थितेरनन्यशेषतत्प्रतिपत्तियोग्यताकलेऽपि समनन्तरोप-
 स्थितिगोचरप्रत्ययबाहुल्यमहिम्ना यथोपपादितदोषाणां शेषभा-
 वमापन्नानां शेषितेनोक्तापत्तेरनवकाशात् । नच सह पठितयो-
 र्ब्रह्मस्वन्यासापहरणभूम्यनृतयोस्तत्प्रभवयोश्च पाप्मनोः प्रसक्त-
 मानुषाणां दोषितेन सुव्यक्तमनुभूयमानानां प्रायशोऽकृतप्रायश्चि-
 त्तत्वेऽसंव्यवहार्यत्वाभाववच्चे च समुद्रसंयानप्रसक्तानामेव कि-
 मिति निगृह्य प्रायश्चित्तार्हताऽसंव्यवहार्यतयोरादरातिशय इति
 वाच्यम् । ब्रह्मस्वन्यासापहरणभूम्यनृतयोरविप्रतिपन्नदोषभावत्वे
 तत्प्रसक्तलोकानां सम्प्रतिपन्नदोषवच्चे च तन्निर्मोचनोपायानु-
 स्थानप्रयत्नाभावस्यात्यन्तिकनास्तिक्यनिबन्धनत्वेन सकलसन्मार्ग-
 बहिर्विषयविषयत्वेन च दण्डार्हत्वात् । सर्वपण्यव्यवहरणशूद्रसेव-
 नयोरारूढपामर्य्यकार्पण्यकार्य्यभूतयोः शूद्राऽभिजननतदपत्यभा-
 वयोश्चानवच्छिन्नमहामोहमूलीभूतयोः परपातित्यनिमित्तयोरपि सं-
 सर्गिवर्गीणपरिषदुपेक्षालक्षणपरापराधप्रयुक्तब्राह्मण्यमहाहानिरा-

नुभविकी तेषां वा यथायोगं व्यवहारपदत्वे पक्षप्रतिपक्षाभ्यां वि-
मृश्य राजशासनभागितया तस्यापि शासनस्य “दण्डवत्प्रायश्चि-
त्तानि भवन्ती”ति नियमात्प्रायश्चित्तप्रतिनिधितया च फलतः
समतावगमात् । असंव्यवहार्यताप्रतीतिरपि दोषगौरवनिबन्ध-
नाऽसति सतामनुमोदने कथमन्यथयितुं प्रभवेयुरन्यादृशाः ।

तथाविधानामेव भूयस्त्वेन नो निर्वन्ध इत्याद्याः कल्पनाः
पुरस्तान्निरस्ता एवेति तदेतन्न प्रस्मर्त्तव्यं मनागपि । तथा च बौ-
धायनस्मरणमयूखमालानामप्रत्यवायतमस्तोमापहन्त्री निरातङ्ककै-
ङ्कर्याधिकरणा ज्ञातव्या । इत्थञ्च समुद्रसंयानादि जन्मनः पा-
तित्यलक्षणबन्धनाद्वाह्यणादेर्मुमोचयिषया प्रवृत्तां मातापितृशते-
भ्योऽपि वत्सलतरां भगवतीं श्रुतिञ्चतुर्थकालेत्याद्यामुदाजहार
परमकारुणिको मुनिग्रामणीः । पतनीयानाममीषां समुद्रसंयानो-
पक्रमतदपत्यपर्यन्तानां सप्तानामितरेतरस्वरूपवैधर्म्यसौक्ष्म्या-
तिशयसम्भवेऽपि पतनीयताप्रयोजकधर्मविशेषस्य सप्तस्वतुगत-
तया तत्पुरस्कारेणैकमुख्यमेव प्रायश्चित्तस्य प्रख्याप्यते सूक्ष्मेक्षि-
कयैतया ऋचा । अत्र शूद्रशब्दो न केवलं चतुर्थवर्णत्वावच्छिन्नस्य
वाची अपितु निगमागममर्यादासामान्यानधिकृतस्य मानवमा-
त्रस्य लक्षयिता तुरीयवर्णवर्गीणास्तूच्यन्ते केवलं न तु लक्ष्यन्ते ।
लक्ष्यन्ते हि तज्जातीयेभ्यो भिन्नाजघन्यतराचारशीलाः क्षोणी-
तलमात्रमीयमाना निरवशेषा एव मानुषाः “पद्भ्यां शूद्रोऽजा-
यते”ति श्रुतिस्तुरीयजातीयमेवापरोक्षमुद्रयाऽभिधत्ते । “असतो
वा एष सम्भूतो यच्छूद्र”इति तु श्रुतिर्यथोदीरितलक्ष्यार्थप्रधा-
नाऽवधार्यत इति तयोर्विवेकः तथा चोभयविधशूद्रसेवनादेर्दीर्घ-
कालनैरन्तर्यसम्पादितस्यैव त्र्यब्दप्रायश्चित्ताहता न तत्परहोभि-
राचरितस्य एवञ्चैककोटिनिविष्टतया समुद्रसंयानप्रभवपातकाप-
हारं प्रत्यप्यसत्यदीर्घकालिकसमाचारे त्र्यब्दप्रायश्चित्तपरिप्राप्तिर-

परिहाय्या । समुद्रसंयानोपलक्षितद्वीपान्तरप्रयाणजन्मानं प्रति पा-
 तित्यापादकदोषविशेषमेतदेव हि प्रायश्चित्तमर्थसिद्धम् । न चैन-
 दार्थमेव प्रायश्चित्तं ते तावतेति मन्तव्यम् स्मरणे सत्यमुभिन्नत्यासन्ने
 तदसम्भवात् । न च पुनः “रापत्कल्पो ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योप-
 योगोऽनुगमनं शुश्रूषाऽऽसमाप्तेर्ब्राह्मणो गुरुर्य्याजनाध्यापनप्रति-
 ग्रहाः सर्वेषां पूर्वः पूर्वो गुरुस्तदलाभे क्षत्रवृत्तिस्तदलाभे वैश्यवृ-
 त्तिस्तस्या पुण्यं गन्धरसकृतान्नतिलशाणक्षौमाजिनानि रक्तनिर्णिक्ते
 वाससी क्षीरञ्च सविकारं मूलफलपुष्पौषधमधुमांसतृणोदकाप-
 ध्यानि पशवश्च हिंसासंयोगे पुरुषवशा कुमारीहितवश्च नित्यं भू-
 मित्रीहियवा याव्यश्च ऋषभधेन्वनुडुहश्चैके । विनिमयस्तु रसानां
 रसैः पशूनाञ्च न लवणाकृतान्नयोस्तिलानाञ्च समेनासमेन तु
 पक्वस्य सम्प्रत्यर्थे सर्वधातुवृत्तिरशक्तावशूद्रेण तदप्येके प्राणसंशये
 तद्वर्णसङ्करोऽभक्ष्यनियमस्तु प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाद-
 दीत राजन्यो वैश्यकर्मवैश्यकर्म”ति गौतमस्मृतिसमुच्चय आपदि
 सत्यां ब्राह्मणादेरुत्तरोत्तरवर्णजीविकापरिग्रहमनुग्राहयन्नापत्तरप्र-
 सक्तौ तु शूद्रातिशूद्रसेवनादिप्रत्याख्यानगोचरोत्प्रेक्षाविशेषाणाम-
 नभिप्रेतप्रायतयाऽऽपत्तरविशेषसमुपस्थाने समुद्रसंयानद्वीपान्तरप्र-
 याणयोरपि तत्तुल्यप्रत्यासत्त्याऽनुज्ञानयोग्यताकतया विहितार्थस-
 मोऽयमर्थो नोपन्यस्तप्रायश्चित्तप्रक्रियाऽऽधायक इति विवदितव्यम् ।
 प्रत्यवस्थानानां खलु केवलनामकार्यक्षमत्वात् । नह्यपदि निरूपितो-
 ऽर्थो विक्रमप्रक्रियामाधातुमीष्टे “यावद्वचनं हि वाचनिकमि”ति
 न्यायात् । यद्यापत्तरमुद्दिश्येयत्तां चेदतिलङ्घेत । ततस्ततोऽप्याप-
 त्तरमापत्तरञ्चेत्यापदामानन्त्यादनवस्थापातेऽनियमपर्य्यवसानमेव
 फलतः प्रतीयादिति नियमकारिशस्त्रमप्रयोजकमनवस्थितचरञ्च
 प्रसज्येत । आपत्कल्पोऽपि बुद्धिपौरुषहीनानेवाल्गन्तोषयितुं न
 तु विपर्य्ययान् ।

नह्यक्रन्दननिमित्ते पर्युपस्थित आक्रन्दनक्रियागोचर उप-
देशो महिमानमर्हत्युपदेष्टुः उपदेष्टा वा नहि तादृग्विरूपदेशैरा-
त्मानमाकलयते कुक्षिम्भारिं कृतमतिः । आपत्कल्पो ऽप्याप्तोपदेशो
धर्माव्यतिक्रमायैवावकल्पते न तु व्यतिक्रमार्थम् । नानर्थे उप-
देशः कचिदपि श्लाघापदम् । अश्रद्धात्मनः प्रतिप्रत्युत ततो मर्क-
टस्य मदिरापानमिति न्यायोऽनुगम्यते । नहि साधनवैकल्यप्रयु-
क्ताऽऽपत्तिः स्वव्याख्या स्वानुकूलोपपत्तिभ्यामर्थवत्तामापद्यते ।
किन्तु स्वापहारकसामग्रीसङ्घटनाऽनुकूलपौरुषातिशयप्रयोगादेव
स्वयञ्चोपदेश्य उभावप्यशुबीयातां कृतकृत्यताम् । धीरास्तु सम्प-
त्समयविवक्षया विपत्समय एव धर्माचरणबद्धदीक्षालोकतः शा-
स्त्रतश्चानुभूयन्ते यद्बलादेव ते पुनः पूर्वतरां सम्पदमापेदिरे । य-
थाच पाण्डवादयो महाभागा अन्येऽप्यसङ्ख्याका एवार्त्तवर्गीया
ह्यद्यावधि । एतेनापत्कालीनधर्माचरणसङ्कोचगोचरप्रवादा अ-
धार्मिकप्रवृत्तिपरिसङ्ख्यानयोगयोग्या इत्युक्तं भवति । तथाच
सागरसंयानद्वीपान्तरपर्यटनयोर्मधुमांसाशनादि प्रवृत्त्यव्यावृत्त-
योह्यब्दप्रायश्चित्तविधानमत्यादरगोचरमुनीयते । तदेतत्पुनःसं-
स्कारसहकृतमेवा“रटान् कारस्करान् पुण्ड्रान् शाकान् प्राचूना-
निति च गत्वा पुनःसंस्कारमर्हति पुनस्तोमेन यजेत पुनः सर्व-
पृष्ठया वा” इति बौधायनस्मरणेनाधिगम्यते । पुनरुपनयनं
पुनःसंस्कारः परमत्र“वपनं मेखला दण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि
च । निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणीति वसिष्ठस्मर-
णादेतावान्वै भेदोऽधिगम्यते । नहि पुनःसंस्कारादृते त्र्यब्दप्रा-
यश्चित्तप्रक्रिया”पापापनुत्तये यथावत् समते । यतः प्रायश्चित्तं
प्रयुञ्जानैर्वैगुण्याप्रसक्तये साद्रुण्यसम्पत्तये च पुनःसंस्कारसमु-
च्चिचीषावद्भिस्तत्सिद्धिसंवलितैश्च भवितव्यम् । यथाह तु“यद्य-
ज्ञानात्पिबेद्विप्रो द्विजातिर्वा सुरास्पुनः । पुनः संस्कारकरणाच्छु-

द्येदाह पराशरः १ अज्ञानात्तु सुराम्पीत्वा रेतो विष्मूत्रमेव वा ।
 पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः । चान्द्रायणञ्चरेत्सर्वा-
 नवकृष्टाभिहत्य तु । शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुद्ध्य-
 ती”ति याज्ञवल्क्यपराशरौ । न च रेतःपुरोगमादीनां निदा-
 नमिदमप्रयोजकं प्रकृत इति मन्तव्यम् प्रथमोद्दिष्टमद्यपाने निर्व्य-
 ग्रमभिप्रेतत्वादितरेष्वपि वाचिकविधया निगम्यमानत्वाच्च । अस-
 ल्यवश्यम्भाविकाव्ययोपरोधे सति च कायिकसामर्थ्ये चतुर्थकाले-
 त्यादिश्रुत्युनीतसाधनानुष्ठानमेव श्रेयः साधनायालं नान्यथा ।
 प्रमादालस्यादिकृता यथोक्तानुष्ठानोपरतिरन्याय्येति न तद्वतां
 चेतःप्रसादाय प्रकारान्तरानुसरणं प्रामाणिकम् । उक्तानुपप-
 त्तियाथात्म्ये त्रिभिर्वर्षैस्तदपन्नन्ति पापमिति श्रुतिघटकपदेभ्यः
 त्रिसांवत्सरिकप्रायश्चित्तानुष्ठानप्रतिनिधितया कृच्छ्रचान्द्रायणा-
 द्यनुगृहीतं भवति । स्मर्यते च “पद्मोदुम्बरबिल्वैश्च कुशाश्वत्थप-
 लाशयोः । एतेषामुदकम्पीत्वा पर्णकृच्छ्रं तदुच्यते १ पञ्चगव्यञ्च
 गोक्षीरदधिमूत्रशकृद्धृतम् । जग्ध्वा परेऽह्नयुपसेदेष सान्तपनो
 विधिः २ पृथक् सांतपनैर्द्रव्यैः षडहः सोपवासकः । सप्ताहेन तु
 कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनं स्मृतम् ३ त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातरुग्रहं
 भुंक्ते त्रयाचितम् । त्र्यहं परञ्च नाश्रीयत्प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ।
 सायन्तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः । अयाचिते चतु-
 र्विंशः परेऽह्नयनशनं स्मृतम् । कुकुटाण्डप्रमाणं स्याद्यावद्यस्य मुखं
 विशेत् । एतद्ग्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थं कायशोधनम् ४ त्र्यहमु-
 ण्मपिबेदापह्यहमुष्णं पिबेत्पयः । त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षो
 दिनत्रयम् । षट्पलानि पिबेदापस्त्रिपलन्तु पयः पिबेत् । पलमे-
 कन्तु वै सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ५ दध्ना च त्रिदिनं भुङ्क्ते त्र्यहं
 भुङ्क्ते च सर्पिषा । क्षीरेण त्रिदिनं भुङ्क्ते वायुभक्षो दिनत्रयम्
 त्रिपलं दधिक्षीरेण पलमेकन्तु सर्पिषा । एतदेव व्रतम्पुण्यं वैदिकं

कृच्छ्रमुच्यते ६ एकशुक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन
 चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ७ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसा-
 नेकविंशतिम् । द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ८ पिण्या-
 कदधिसकूनां ग्रासश्च प्रतिवासरम् । एकैकमुपवासः स्यात्सौम्य-
 कृच्छ्रः प्रकीर्तितः ९ एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।
 तुलापुरुष इत्येष त्रेयः पञ्चदशाहिकः १० कपिलागोस्तु दुग्धाया
 धारोष्णं यत्पयः पिबेत् । एष व्यासकृतः कृच्छ्रः श्वपाकमपि
 शोधये ११”दित्यत्र भगवताऽत्रिणा । प्रयोगपुरःसरं पुनर्भगवता
 गौतमेन स्मर्यते । तथाहि “अथातः कृच्छ्रान् व्याख्यास्यामो
 हविष्यान् प्रातराशान् शुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्न्नाश्रीयादथापरम् ।
 त्र्यहं नक्तम्भुञ्जीत अथापरं त्र्यहं न कञ्चन याचेदथापरम् ।
 त्र्यहमुपवसेत्तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनायैर्न
 सम्भाषेत रौरवं यौधाजने नित्यं प्रयुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्श-
 नमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभिर्वा यजेत हिरण्यवर्णाः शुचयः
 पावका इत्यष्टाभिः । अथोदकतर्पणम् ॐ नमो हमाय मोहमाय
 संहमाय धुन्वते तापसाय पुनर्वसवे नमो नमो मौञ्जयायोम्मर्याय
 वसुविन्दाय सर्वविन्दाय नमो नमः । पाराय सुपाराय महापाराय
 पारयिष्णवे नमो नमो रुद्राय पशुपतये महते देवाय त्र्यम्बकार्यैक-
 चराधिपतये हराय शर्वायेशानायोग्राय वज्रिणे घृणिने कपर्दिने
 नमोनमः सूर्यार्यादित्याय नमोनमो नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय
 नमोनमः । कृष्णाय पिङ्गलाय नमोनमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धाये-
 न्द्राय हरिकेशायोर्ध्वरेतसे नमोनमः । सत्याय पावकाय पावक-
 वर्णाय कामाय कामरूपिणे नमोनमो दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमो-
 नमस्तीक्ष्णरूपिणे नमोनमः सौम्याय सुपुरुषाय महापुरुषाय
 मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमोनमश्चन्द्रललाटाय
 कृत्तिवाससे पिनाकहस्ताय नमोनमः इति । एतदेवादित्योपस्थान-

मेता एवाज्याहुतयो द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वैताभ्यो देव-
 ताभ्यो जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहाऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्नि-
 भ्यामिन्द्राय विश्वेभ्योदेवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये स्विष्ट-
 कृत इति । ततो ब्राह्मणतर्पणम् । एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातो
 यावत्सकृदाददीत तावदश्रीयादम्भक्षस्तृतीयः सकृच्छ्रातिकृच्छ्रः
 प्रथमश्चरित्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति । द्वितीयश्चरित्वा य-
 त्किञ्चिदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात् प्रमुच्यते । तृती-
 यश्चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यते अथैतांस्त्रीन् कृच्छ्रांश्चरित्वा स-
 र्वेषु वेदेषु स्नातो भवति सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति यश्चैवं वेदे'ति ।
 चान्द्रायणश्च "एकैकं वर्धयेन्नित्यं शुक्ले कृष्णे च हासयेत् । अ-
 मायाश्च न शुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधि"रिति । तदिदं सप्र-
 योगं महर्षिणा बौधायनेन स्मर्यते । तथाहि "अथातश्चान्द्राय-
 णस्य कल्पं व्याख्यास्यामः । शुक्लचतुर्दशीमुपवसेत् केशश्मश्रुलो-
 मनखानि वापयित्वाऽपि वा श्मश्रूण्येवाहतं वाससो वसानः सत्यं
 ब्रूयान्नावसथमभ्युपेयात् तस्मिन्नस्य सकृत्प्रणीतोऽग्निररण्यो नि-
 र्मन्थो वा ब्रह्मचारी सुहृत्प्रैषायोपकल्पी स्यात् हविष्यञ्च व्रतो-
 पायनीयं अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याग्निमुखात्कृत्वा पक्वान्
 जुहोति अग्नये या तिथिः स्यान्नक्षत्राय सदैवताय । अत्राह गो-
 रमन्वेतेति । चान्द्रमसीं पञ्चमीं द्यावापृथिवीभ्यां षष्ठीमहोरात्राभ्यां
 सप्तमीं रौद्रीमष्टमीं सौरीं नवमीं वारुणीं दशमीमैन्द्रीमेकादशीं वै-
 श्वदेवीं द्वादशीमिति । अथापराः समामनन्ति दिग्भ्यश्च सदैव-
 ताभ्य उरोरन्तरिक्षाय सदैवताय । नवोनवो भवति जायमान
 इति सौविष्टकृतिं हुत्वाऽथैतद्धविरुच्छिष्टं कंसे वा चमसे वा व्यु-
 ढृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनैरुपसिच्य पञ्चदश पिण्डान् प्रकृतिस्थान् प्रा-
 श्नाति प्राणायत्नेति प्रथमम् अपानायत्नेति द्वितीयम् व्यानायत्नेति
 तृतीयम् उदानायत्नेति चतुर्थम् समानायत्नेति पञ्चमम् । यद्वा

चत्वारो द्वाभ्यां पूर्वं यदा त्रयो द्वाभ्यां द्वाभ्यां पूर्वो यदा द्वौ
 द्वाभ्यां पूर्वं त्रिभिरुत्तरमेकं सर्वैः निग्राभ्यास्थेति अपः पीता
 स्वाद्यस्य जुहोति प्राणापानवाङ्मनःशिरःपाणिलवचर्मशब्दः
 पृथिवी । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यन्तां
 ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासं स्वाहेति सप्तभिरनुवाकैः ज-
 यप्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानात् सौरीभिरादित्यमुपतिष्ठते चान्द्र-
 मसीभिश्चन्द्रमसम् अग्ने त्वं मुजाग्रहीति संविशन् जपति त्वमग्ने व्र-
 तपा असीति प्रबुद्धः स्त्रीशूद्रैर्नाभिभाषेत मूत्रपुरीषे नावेक्षेत अ-
 मेध्यं दृष्ट्वा जपति अबद्धं मनो दरिद्रञ्चक्षुः सूर्यो ज्योतिषां श्रे-
 ष्ठोदीक्षे मामाहासीरिति प्रथमायामपरपक्षस्य चतुर्दश ग्रासान् ए-
 वमेकापचयेनामावास्यायां ग्रासो न विद्यते प्रथमायां पूर्वपक्षस्यैको
 द्वौ द्वितीयस्यां एवमेकापचयेनापौर्णमास्याः पौर्णमास्यां स्थाली-
 पाकस्य जुहोत्यग्नये या तिथिः स्यान्नक्षत्रेभ्यश्च सदैवतेभ्यः
 पुरस्ताच्छ्रोणाया अभिजितः सदैव तस्य हुता गां ब्राह्मणेभ्यो
 दद्यात् तदेतच्चांद्रायणं पिपीलिकामध्यं विपरीतं यवमध्यं अतोऽ-
 न्यतरं चरित्वा सर्वेभ्यः पातकेभ्यः पापकृच्छुद्धो भवति का-
 मायकामायैतदाहार्यमित्याचक्षते यं कामं कामयते तमेतेन प्रा-
 मोति एतेन वा ऋषय आत्मानं शोधयित्वा पुराकर्म्मण्यसाधयं-
 स्तदेतद्धन्यं पुण्यं पुत्र्यं पौत्र्यं पशव्यमायुष्यं स्वर्ग्यं यशस्यं
 सार्वकामिकं नक्षत्राणां सूर्याचन्द्रमसोरेव सायुज्यं सलोक्तता-
 मामोति य उ चैनदधीते य उ चैनदधीत” इति एतेषामेकाद-
 शधा परिगणितानां कृच्छ्राणामधुनातनमानववपुःपाट्वादिपर्या-
 लोचनया एकस्याप्यव्यग्रमनुष्ठानं प्रभवेदर्थयितुं न वेति संदिहानाः
 प्रत्यब्दं त्रिंशत्याजापत्यानि चान्द्रायणानि च त्रीणि सन्ति त्रिभिर्वर्षैः
 सङ्कलनया नवतिः प्राजापत्यानां नवकं चान्द्रायणानां संख्याम-
 त्यासन्नामप्युपशम्य तेषामप्यनुकल्पानेव साभिप्रायाननुजानी-

महे । तथाहि “प्राजापत्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् । धे-
नोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः । धेनुः पञ्चभिराढ्यानां
मध्यानां त्रिपुराणिका । कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकी-
र्तिते” ति स्मर्यते । एतदुक्तं भवति । चतुर्थकालेत्यादिश्रुत्युक्त-
त्रैवार्षिकव्रतम् यद्वा नवतिः प्राजापत्यानि तदनुष्ठानाशक्तौ नव-
तिदोग्निधेनुदानं तत्राप्यशक्तौ तन्मूल्यभूतसार्धद्वादशोत्तरशतरौ-
प्यमुद्रादानमिति त्रयः पक्षाः समुदिता भवन्ति । यद्यप्येतदर्थं यथो-
पन्यस्तप्राजापत्यानामेव प्रायश्चित्तश्रुत्यर्थस्वारस्यमहिम्नाऽवश्या-
नुष्ठेयता तावदविप्रतिपन्नप्रमाणभावमर्हति तथापि सुरापानमां-
साशनादीनां महापातकानामेतत्प्रायश्चित्तीयमानवयोग्यतापर्या-
लोचनया प्रसक्तिमभिसन्धाय “मधुमांसाशने कार्य्यः कृच्छ्रः शे-
षव्रतानि च । कुर्यात्त्रिषवणस्त्रायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा । प-
वित्राणि जपेत्पिण्डान् गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् । धर्मार्थं यश्चरे-
देतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् । कृच्छ्रकृद्धर्मकामस्तु महतीं श्रियमा-
मुयात् । अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु” इत्यादि या-
ज्ञवल्क्याद्यनुशासनविशेषेभ्यश्चान्द्रायणादेरपि प्राप्तिः प्रामाणिकी
पुण्यातिशयनिष्पादिनी च सम्पद्यते । नहि प्रमाणप्रतीतोऽर्थो
मनागप्युपेक्षामर्हति कर्मणि वैगुण्यापत्तेर्दुरुद्धरत्वात् । तथाच
प्राजापत्यवत्तिसृभिः समाभिः नवकं चान्द्रायणानामुद्गृहीतम्भ-
वति । तत्राप्यनुष्ठानाशक्तौ तत्प्रत्याम्नायभूतगोदानानि प्रति-
चान्द्रायणं हि सार्धसप्त ७॥= संख्याकान्यवह्न्यानि सन्ति ।
सङ्कलनया नवसंख्याकानाञ्च तेषां सार्धसप्तषष्टि ६७॥ संख्या-
न्यभिजायन्ते गोदानानि । तत्रापि पुनरसामर्थ्यं तन्मूल्यभूत-
षडाणकोत्तरचतुरशीति ८४॥= रौप्यमुद्रिकाप्रदानं विधीयते
प्रकृतप्रायश्चित्तपरिशिष्टनिष्क्रयणानां विचारणया “प्राणायामैः
पवित्रैश्च दानैर्होमैर्जपैस्तथा । शुद्धिकामाः प्रमुच्यन्ते पातकेभ्यो

न संशयः । प्राणायामान् पवित्रांश्च व्याहृतीः प्रणवं तथा । प-
वित्रपाणिरासीनोऽध्यभ्यस्य ब्रह्म नैतिकम् । आवर्त्तयेत्सदा
युक्तः प्राणायामान् पुनःपुनः । आकेशाग्रादानखान्तात्तपस्तप्यत
उत्तमम् । निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निर्हि जायते । तापेनापो हि
जायते ततोऽन्तः शुध्यते त्रिभिः । तथा चर्मं तथानङ्गा दोषा
अभ्यर्तिधर्मतः । तथेन्द्रियकृता दोषा दहन्ते प्राणनिग्रहात् ।
प्राणायामैर्देहेदोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् । प्रत्याहारेण
विषयान् ध्यानेनानैश्वरान् गुणान् । नच तीव्रेण तपसा न
स्वाध्यायैर्न चेच्छया । गतिं गन्तुं सुराः शक्ता योगात्संप्राप्नुव-
न्ति याम् । योगात्सम्प्राप्यते ज्ञानं योगो धर्मस्य लक्षणम् ।
योगः परन्तपो नित्यं तस्माद्युक्तः सदा भवेत् । एकाक्षरम्परं
ब्रह्म प्राणायामः परन्तपः । ब्रह्माणी चैव गायत्री पावनं परमं
स्मृतम् । सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठे-
दायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते” इत्याद्याभिः स्मृतिभिर्दो-
षारण्यप्रदाहाय प्राणायामतनूनपात् प्रभुर्भवति । एवञ्च सहस्रं
प्राणायामाः कर्त्तव्यतया विधीयन्ते “प्राणायामसहस्रं हि पात-
कानां विशोधक” मिति योगियाज्ञवल्क्यस्मरणात् । नच “प्रा-
णायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये । उपपातकजातानामनादि-
ष्टस्य चैव ही”ति याज्ञवल्क्यस्मृतिः शतमेव प्राणायामान् बो-
धयन्ती बाध्येतेति वदितव्यम् । उपपातकजातनिर्हरणपरतया त-
न्निष्ठार्थवत्तायाः कण्ठोक्तत्वेऽपि प्रकृतप्रायश्चित्तीयजनाचरितसीधु-
पानादिमहापातकापनुत्तये सहस्रस्य समाश्रयणीयत्वात् लक्षण-
गायत्रीजपो विधीयते । यथोक्तं मनुना “लक्षं जप्ता तु सा देवी
महापातकनाशिनी” ति । नच “सर्वेषामेव पापानां सङ्करे स-
मुपस्थिते । दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनी परे” त्यात्रिस्म-
रणमेवंसति बाध्येतेत्याशङ्कनीयम् । तस्य ह्यनुपातकसार्थनिर्ह-

रणपरतयाऽर्थवत्त्वात् । तद्दशांश १०००० गायत्र्या साज्ययवति-
लहोमः तद्दशांश १००० भूतया तथा तर्पणम् तद्दशांश १०० भूतया
तया मार्जनम् तद्दशांश ब्राह्मणसन्तर्पणम् परमेतद्यथाविभवमूहनीय-
मिति दिक् । यथोक्तम् “जपस्य तु दशांशेन होमं कुर्याद्यथाविधि ।
होमार्थन्तद्विगुणं जपेन्मंत्रं समाहितः । होमस्य तु दशांशेन तर्पणं
समुपाचरेत् । तर्पणस्य दशांशेन मार्जनं समुदाहृतम् । मार्जनस्य द-
शांशेन ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्” इति स्मृतिकारैः सीधुपानादिप्रस-
क्तौ तु ध्रुवायाममीषां “सुरापः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः ।
सहस्रशीर्षाजापी च मुच्यते सर्वकिल्बिषैः । शुक्रियारण्यकजपो
गायत्र्याश्च विशेषतः । सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशनी तथा । यत्र-
यत्र च सङ्कीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः । तत्रतत्र तिलैर्होमो गायत्र्या
वाऽर्चनन्तथे” ति स्मृतिभ्यो योगीश्वरस्य शतरुद्रीयपारायणं तदे-
कादशन्योरनुष्ठानमभ्युक्तं भवति “स्तेयं कृत्वा गुरुदारांश्च गत्वा
मद्यं पीत्वा ब्रह्महत्याञ्च कृत्वा । भस्माच्छन्नो भस्मशय्याशयानो
रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः । भस्मदिग्धशरीरस्तु भस्मशायी जि-
तेन्द्रियः । सततं रुद्रजाप्योऽसौ परां सिद्धिमवाप्स्यति । रोगवान् पा-
पवांश्चैव रुद्रं जप्त्वा जितेन्द्रियः । रोगात्पापाद्विनिर्मुक्तो ह्यतुलं सुख-
मश्नुत” इत्याह स्म शातातपः “रहसि कृतानां महापातका-
नामपि शतरुद्रीयं प्रायश्चित्त” मिति शंखः “यः शतरुद्रीयमधीते
सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति सु-
रापानात्पूतो भवति ब्रह्महत्यात्पूतो भवति कृत्याकृत्यात्पूतो
भवतीति” “एकादशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य शुद्ध्यति । महा-
पातकोपपातकेभ्यो मलिनीकरणेभ्यो मुच्यते” इत्यत्रिः । वेदपा-
रायणं च विशिष्यैकं विधीयते । यथोक्तमत्रिणा “यथा महाह्रदे
लोष्टं क्षिप्रं सर्वं विनश्यति । एवमात्मकृतं पापं त्रयी दहति देहिन”
इति । बोधायनोऽप्याहस्म । तथाहि ऋतञ्च सत्यञ्चेत्येतदधमर्षणं

त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते । आर्यं गौः पृश्निरक्री-
दित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते । द्रुपदादि-
वेन्मुमुचान इत्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्य-
ते । ईसः शुचिषदित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमु-
च्यते अपि वा व्याहृतीर्व्यस्ताः समस्ताश्चेति त्रिरन्तर्जले पठन् स-
र्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते” इति । नन्वमीषामभ्युपायानां जागरणे
कथङ्कारं दुराचारेभ्योऽव्यावृत्ता भवेयुः किल्बिषिगणा इति-
चेन्नैवम् । तत्तस्यान्यथैवावगमयितव्यत्वात् । नहि गोपनसाम-
ग्रीसमवधानमपराधपौनःपुन्ये निमित्तमपि तु स्वनिष्ठवीर्याति-
शयवशात्परिरक्षणक्षममेव दोषवताम् । नहि सन्निधानसामर्थ्या-
च्चेष्ट्यमानानां प्राणिनां स्वयं साक्षाच्चेष्टयिता विवस्वान् यथा
महीरुहशाखाश्चालयति स्वयं नभस्वान् तथाच न पावनहे-
तूनास्थाय पापप्रसक्तैर्भवितव्यम् । यथाच स्मर्यते “न वेद-
बलमाश्रित्य पापकर्मरतिर्भवेत् । अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते
कर्म नेतर” दित्यत्रिणा भगवता । नन्वभ्युपायभूतयथोदा-
हृतावयवे प्रत्येकस्मिन् पार्थक्येनैव पाप्मापनोदनप्रभृताऽवगम्य-
माना कथम्बहुतरोपायसमुच्चिचीषा प्रामाणिकी निगम्यतामिति मै-
वम् निरूपितोपायसमष्ट्यनुष्ठानावच्छेदेनैव पाप्मापनोदनप्रक्रिया-
या निराबाधायाः परिष्क्रियाविशेषविषयत्वात् । नहि तीव्रतरबुभु-
क्षाव्यथमानमानसानां प्ररोचनातिशयसमृद्धये प्रचुरतराः कल्प्यमा-
नभक्ष्यभोज्यलेहचोष्यपोष्यादयोऽप्रस्तुततयाऽप्रयोजकतया वो-
त्प्रेक्ष्यन्ते द्विष्यन्ते वा प्रेक्षावद्भिः कथञ्चित् । अपित्वाप्यायपारम्प-
रीप्रसिद्धये सन्निधयत्पर्यादाप्रतिपत्तये च तोष्ट्र्यमानाः प्रमीयन्ते ।
तदेतन्न दोषायेति कृतमत्र दुर्हृदयमनीषिकया । एवञ्चोदितानुष्ठाने
स्फीतमाहात्म्यसमास्कन्दिते तदिदं निगदव्याख्याताभ्यां ब्राह्म-
णकल्पसूत्राभ्यां व्याख्यातमेवेतीह विस्तरभयादुपरम्यते । दिव्य-

तीर्थपरिसेवनमप्यनुष्ठेयतया विहितं भवति । तदिदमुपनिबद्धश्रु-
तिघटकाभ्यां “स्थानासनाभ्यां विहरन्त” इतिपदाभ्यामाल-
क्ष्यते प्रमाणान्तरैरवधार्यते च तदल्पं दीर्घं वेति यथायोगं प्र-
योक्तव्यं प्रयोक्तृभिः । न च ते पदे स्थानासनसामान्यसञ्चरण-
मेव बोधयतो नतु तीर्थादिविशिष्टविषयमिति साम्प्रतम् । तयो-
रपि शुद्धिहेतुन्यतमतयोपात्तत्वेन तावन्मात्रोपादानेऽतिशयास-
म्भवादतिप्रसक्तेर्दुष्परिहरत्वाच्च । इत्थञ्च समुद्रसंयानद्वीपान्त-
रप्रवासवतां ब्राह्मणानां यथावच्छ्रमत्रैवार्षिकप्रायश्चित्तमुपदिष्टं
भवति । दीर्घकालिकतदनुष्ठानाशक्तौ यथोपन्यस्तप्राजापत्यचा-
न्द्रायणप्राणायामगायत्रीजपशतरुद्रीयवर्त्तनवेदपारायणदिव्यती-
र्थविहरणान्यनुकल्पभूतान्यभ्यनुज्ञातानि भवन्ति । क्षत्रियविशो-
रेतत् त्रिपादद्विपादाभ्यां मितं हि प्रायश्चित्तमनुक्रमेणादिष्टं भ-
वति । शूद्रस्य तु जपहोमादावधिकाराभावः । यथोक्तमङ्गिरसा
“तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्र-
दातव्यं जपहोमविवर्जितम् । शूद्रः कालेन शुध्येत गोब्राह्मणहिते
रतः । दानैर्वाप्युपवासैर्वा द्विजशुश्रूषया तथे”ति । पराशरेणापि
“शूद्राणां नोपवासः स्याच्छूद्रो दानेन शुध्यति । ब्राह्मणांस्तु
नमस्कृत्य पञ्चगव्येन शुध्यति । अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति
क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा धार्य्यमग्निष्टोमफलं हि तत् ।
सर्वधर्ममवाप्नोति द्विजैः संवर्द्धिताशिषा । दुर्बलेऽनुग्रहः कार्य-
स्तथा वै बालवृद्धयोः । अतोऽन्यथा भवेदोषस्तस्मान्नानुग्रहः
स्मृतः । स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोऽपि वा । कुर्व-
न्त्यनुग्रहं ये वै तत्पापं तेषु गच्छति । शरीरस्यात्यये प्राप्ते वदन्ति
नियमं तु ये । महत्कार्योपरोधेन न स्वस्थस्य कदाचन । स्व-
स्थस्य मूढाः कुर्वन्ति नियमन्तु वदन्ति ये । ते तस्य विघ्नकर्तारः
पतन्ति नरकेऽशुचा” विति स्मर्य्यते । यत्तु “कृच्छ्राण्येतानि

कार्याणि सदा वर्णत्रयेण तु । कृच्छ्रेष्वेतेषु शूद्रस्य नाधिकारो विधीयत” इति स्मरणं तदेतत्काम्यकृच्छ्रविषयम् । यत्तु “न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति । नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधन” मिति स्मर्यते मनुना । तदिदं त्रैवर्णिकाधिकारिकादनीयानदनीयप्रकरणविशेषवशाल्लशुनपलाण्डादिभक्षणे नास्ति पातकम् । विहितपाणिग्रहातिरिक्तसंस्कारश्च नार्हत्येव शूद्रः नास्योपवासादाधिकारो नित्यः नापि तदकरणात्प्रत्य-
वैति तत एवास्य नास्ति धर्मात्प्रतिषेधनं करणेऽभ्युदयोऽस्त्ये-
वेति विवृतं मेधातिथिना । तथाच यथोदाहृतवाक्यार्थसमन्वय-
पर्यालोचनया पादमात्रप्रायश्चित्ताधिकारयोग्यताकलं शूद्रस्य ग-
म्यते प्रामाणिकम् । स्मर्यते च “विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्द्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यत” इति विष्णुना भगवता एवं चातुर्वर्णिकानामुपपन्ने प्रायश्चित्ते तद्भूमि-
कापि दिङ्मात्रेण प्रदर्श्यते । तथाहि मास्त्वशेषेषु च सितासि-
तपक्षयोरविशेषेण तदारम्भोपपत्तिः । तत्र चाष्टमीचतुर्दश्योस्तिथयो-
र्वासरयोश्च मन्दभौमयोरनारम्भ इत्येतावान् विशेषः । तीर्थक्षे-
त्रादौ तन्निर्वर्तनं वीर्यवत्तरम् । विप्रकृष्टतमे तस्मिन् गोष्ठं वा तत्क-
र्मयोग्यताकमनुगृह्यते गुरोः सन्निधानेऽपि तद्योगो योग्यो भवति ।
स्मर्यते च “नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणम् । शनिम-
ङ्गलयोश्चापि न कर्तव्यं कदाचन । अनुपोष्य च रात्रिञ्च तीर्थान्यनभि-
गम्य च । अदत्त्वा काञ्चनं गाञ्च दरिद्रो नाम जायते “यत्र कचन
नर्मदातीरे यमुनातीरे गंगायां विशेषतः कुशावर्त्ते बिल्वके नील-
पर्वते कनखले भृगुतुङ्गे केदारं महालये फल्गुतीर्थे महागंगायां त्रिह-
लिकाश्रमे कुमारधारायां प्रभासे यत्र कचन सरस्वत्यां विशेषतः गं-
गाद्वारे प्रयागे च गंगासागरसङ्गमे सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशे-
षतः अगस्त्याश्रमे कण्वाश्रमे कौशिक्यां सरयूतीरे शोणस्य ज्योति-

षायाश्च सङ्गमे श्रीपर्वते कालोदके उत्तरमानसे सप्तार्धे विष्णुपदे स्व-
 र्गमार्गपदे गोदावर्या गोमत्यां वेत्रवत्यां विषाशायां वितस्तायां शत-
 द्रुतीरे चन्द्रभागायां इरावत्यां सिन्धोस्तीरे दक्षिणे पञ्चनदे एवमादि-
 ष्वथाऽन्येषु तीर्थेषु सरिद्वरासु सर्वेष्वपि स्वभावेषु पुलिनेषु प्रस्रवणेषु
 पर्वतेषु निकुञ्जेषु वनेषूपवनेषु गोष्ठेषु मनोज्ञेषु च “यत्करोति गयाक्षेत्रे
 प्रभासे पुष्करेऽपि च । प्रयागे नैमिषारण्ये सर्वमानन्त्यमुच्यते १
 गंगायमुनयोस्तीरे तीर्थे वाऽमरकण्टके । नर्मदायां गयातीरे सर्व-
 मानन्त्यमुच्यते २ वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे भृगुतुङ्गे महालये । सप्ता-
 रण्येऽसिरूपे च यत्तदक्षय्यमुच्यते ३ गुरुः परतरं तीर्थमतस्तीर्थं
 न विद्यत” इति यथाक्रमं संवर्त्तविष्णुगौतमशङ्खैः पूर्वस्मिन्नहनि व-
 पनं विधायाज्यं पयो वा प्राश्य संहृत्कालसंख्योल्लेखपूर्वकं हि सङ्क-
 ल्पो विधातव्यः । तथाच श्रूयते । केशश्मश्रुवपते नखानि निकृन्तते
 दतो धावत इति सूत्र्यते च केशश्मश्रूणि वापयेयुः नखानि च
 मृदादिभिर्यथाश्रुतं स्नायात् । भगवन्तमनुस्मरेत् । नातिरिक्ता
 वाचो वदेयुः न शूद्रेण सम्भाषेरन् । न स्त्रीभिः सह संवसेयुः न
 दन्तान्दर्शयेरन् सन्धिवेलयोर्वाचं यच्छेयुरित्येवमादि तदेतन्निय-
 मानुपालनपुरःसरं परेद्युः पुनररुणोदये स्नात्वा यथावदीश्वरमनु-
 स्सरन् पूर्वाभिमुख उत्तराभिमुखो वा भूत्वा कुशानास्तीर्थं तदु-
 परि प्रायश्चित्तद्रव्याणि संस्थाप्य दर्भपवित्रपाणिराचान्तः प्राणा-
 नायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य ममायुःकगोत्रोद्भवस्यायुःकश्चर्मणो व-
 र्मणो गुप्तस्य दासस्य वा ब्रह्मक्षत्रत्वादिमहापतननिमित्तभूत-
 समुद्रसंयानद्वीपान्तरप्रवसनाद्युपचितोपपातकमहापातकापात्रीकर-
 णमलिनीकरणादिदुरितक्षयार्थं ब्राह्म्यादियोग्यताधिकारसिध्य-
 र्थञ्च त्रैवार्षिकाव्रतानुकल्पभूतप्रायश्चित्ताख्यं कर्म करिष्य इति
 सङ्कल्प्य यथोपन्यस्तविधिना प्राजापत्यचान्द्रायणगायत्रीजपप्रा-
 णायामरुद्रीयावर्चनादिब्राह्मणसन्तर्पणपर्यन्तङ्कर्म यथाऽधिकारं

निर्वर्त्य स्वस्त्ययनं वाचयित्वा शिष्टैरनुज्ञातः स्वयम्भुञ्जीत निज-
निकेतनं यात्वा यथाविभवं सविनयं समार्थनञ्च ज्ञातीयाँश्च भो-
जयेत् नातः परं प्रसज्येरन् यथोदीरितप्रत्यवायजनिकासु कि-
यासु अन्यथा कुञ्जरशौचप्रक्रियेव कृतानुग्रहविग्रहाणामप्युपहा-
सपात्रताऽऽपत्तिरपरिहार्यप्राया अत एव “कृते पापे यस्य पुंसः
पश्चात्तापोऽनुजायते । प्रायश्चित्तं तु तस्यैव कर्त्तव्यं नेतरस्य तु । जा-
तानुतापस्य भवेत्प्रायश्चित्तं यथोदितम् । नानुतापस्य पुंसस्तु प्रा-
यश्चित्तं न विद्यते । नाश्वमेधफलेनापि नानुतापे विशुध्यते । तस्मा-
ज्जातानुतापस्य प्रायश्चित्तं विशुद्ध्य” इति स्मर्यते हि हारीतेन ।
यद्यपि सद्योजातानुतापतया विग्रहादिनिर्ज्ञातविशेषहेतुभ्यः प्र-
त्याधीयन्ते प्रायश्चित्तीयजनाः केचन तथापि तदवस्थातः पर्या-
येण व्यावर्त्तमानाश्चोत्तमसाहसिकसंघान्तःपतिततया निग्रहैकयो-
ग्यताकाः पर्यवस्येरन्नित्यानुकूल्यमाद्रियन्तां मतिमद्भिर्यतः संव्य-
वहार्यतायामविप्रतिपन्नविचारणावन्तो भवेयुर्वान्धवादयः । ननु
यथोक्तप्रायश्चित्तैर्यथोदितदुरितेभ्यः संशुद्धिर्जायतां नाम परमेभिः
सार्द्धं “श्रोत्रिया यत्र नाश्रन्ति न देवास्तत्र भुञ्जते । श्रोत्रियेभ्यः
परं नास्ति दैवतं तारणं महदि”ति गौतमस्मृतेराचाराच्चाचरितप्राय-
श्चित्तरप्यभ्यवहारादिव्यवहारमकुर्वाणैः श्रोत्रियैः क्रियमाणायामुपे-
क्षायामसंव्यवहार्यतैर्वार्थिकी सती किन्नः श्रेयः प्रायश्चित्तप्रयासव-
तामिति बाढम् तथापि युष्माकमुत्तरकालीनक्रियानैर्मर्मल्यमनुसं-
धास्यमानास्तद्गोचरनिरपवादप्रत्यये सजग्ध्यादिभिरनुगृहीयुरेवद-
यालुतया श्रोत्रिया अपि पर्यायेण दयनीयान् वै युष्मान् । नहि
पङ्क्तिपावनाः पङ्क्तिदूषकप्रतीतिमत्तामापन्नैः सहसासहभोजनादि-
व्यापारानविगीतान्मन्येरन् विगीताविगीतवस्तुनोरितरेतरप्रत्य-
नीकभावस्य साहजिकत्वात् । न प्रायश्चित्तीयजनविशेषविषया-
संव्यवहार्यतानिबन्धनाग्रहातिशयः श्रोत्रियाणामतो न भवत्येव
दोषाधायकः ।

वस्तुतस्तु सुवृत्तदुर्वृत्तभेदभिन्ना अपि स्वीयताऽतिरेकवर्जिततया
 परपरम्पराकमानवसमवायघटकताऽनाश्रयतया चोदृत्तवर्तना अ-
 प्यवलंबितनिजांशाभिमानैरपरामृष्टशैषिकक्रियावैधर्म्यहेतुवादैर-
 भिप्रवृत्तदाक्षिण्यवीचीपरम्पराकैरवधारितशास्त्रार्थप्रचयसाभिप्रा-
 याभिनिवेशवद्भिश्चानुग्राह्या एव यया कयाचिद्विधयाऽऽचार्यैर्ज्ञा-
 तीयैः कौटुम्बिकैः कदाचित् उच्छास्त्रप्रवृत्तिश्च कामतोऽकामतो
 वाऽऽलक्ष्यते । नच प्रवृत्तिसामान्यस्य “यद्धि मनसा ध्यायति
 तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोती”ति श्रुत्या व्यापकान्तःकरण-
 प्रचारपूर्वकत्वमवच्छिन्नं सत्कथमकामतः क्रियालेशो वा नैरात्म्या-
 पत्तिलक्षणः सम्पद्यतामिति साम्प्रतम् तथाविधानुभूतिभेदस्य सा-
 र्वजनीनत्वात् । नचा “न्यत्र मना नाद्राक्षमन्यत्रमना नाश्रौष”
 मित्येवमादिकया श्रुत्या मूलीभूतमनोनिवेशनमृते कतिपयकालाव-
 यवव्यापिनि दर्शनश्रवणात्मन्यपि वा कर्मण्यप्रवृत्ते निरवच्छिन्नका-
 लावयवव्यक्तिभिः सम्पादनीये नानाविन्यासचातुरीसमास्कन्दिते
 ऽर्थातिशये कथमबुद्धिपूर्विकाकृतिरुपजायतामिति शक्यमाक्षेप्तुम्
 विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणलक्षणनिर्णयसंस्पर्शमन्तराया-
 दृच्छिकक्रियाभिमुखप्रवृत्तिविशेषस्यैव तत्रतत्र तदातदा प्रसक्तिवि-
 षयीभूतस्याबुद्धिपूर्वकक्रियाविशेषव्यपदेशभागभागित्वात् यद्येवं
 नाभविष्यत्तर्हि “प्रमादो मानुषो भाव” इति कृष्णद्वैपायनस्मर-
 णानुग्राहक “सत्यान्न प्रमदितव्यम् धर्मान्न प्रमदितव्यम् कुश-
 लान्न प्रमदितव्यम् भूत्यै न प्रमदितव्यम् देवपितृकार्य्याभ्यां न प्रम-
 दितव्यमित्येवं जातीयकानामनितिकर्तव्यताऽभिमुखप्रवृत्तिविमु-
 खीकरणपराणां श्रुतीनां प्रवृत्तिर्निरात्मकमेवोद्देश्यमवाकल्पयिष्यत्
 नचैवं सम्भवति प्रमादाद्यनुवादिन्याः श्रुतेर्भगवत्या निरपवादिन-
 रूपणाधीनयोग्यताकत्वात् तदिदमुक्तमबुद्धिपूर्विकैर्वैच्छिकी प्रवृ-
 त्तिरिति एतदेवाभिप्रेत्य “अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदु-

बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनादि”त्यभ्यधायि
 सर्वज्ञसङ्काशेन मनुना । नन्वेवंविधयोपपत्त्या मानवसामान्यवि-
 षयया कोन्वत्र तस्या विषयीभूतः परिशिष्यताम् नैष दोषः
 यथोक्तव्यवस्थायास्तत्सामान्यमुद्दिश्यैवार्थवच्चात् यदि कश्चित्प्रकृ-
 ष्टसंस्कारजन्मा सर्वस्मान्मुच्येत प्रमादात् तदप्यपवादवर्गीणं न
 शकुमोऽधिगंतुम् सुसूक्ष्मदृष्टीनामपि सूक्ष्मापराधदर्शनात् । नचैवं
 निरूप्यमाणे प्रमादिनां प्रमादतरताया अप्रमादिनां प्रमादिवर्गसंनि-
 वेशस्य चोत्तेजनसम्भवात् प्रत्युतानर्थसमर्थनमेव पर्यवस्येदिति
 वाच्यम् प्रमादविषयस्वाभाविकप्रवृत्तिमात्रानुवादस्य विवक्षणीय-
 त्वात् । नह्यनुवादो हानोपादानयोरर्थस्य विधायकः स्वभावाभा-
 वापत्तेः । नहि नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वाक्यं फलानामुत्पा-
 दनमन्यद्वा किञ्चिद्विधत्ते अपित्ववस्थानमेव तेषाम् । नह्यपवाद-
 वाक्यसन्दर्भेऽप्युत्सर्ग एव ध्रौव्यमभ्युपेयात् नहि मा हिंस्या-
 त्सर्वभूतानीति वाक्यमग्रीषोमीयं पशुमालभेतेति विशेषशास्त्राप-
 रपर्यायापवादवचनविशेषसमवधानेऽपि स्थायिभावमापद्यते त-
 योर्व्यवस्थानस्यैवोच्छेद्यत्वापत्तेः तदिदमुक्तं भवति निर्वापणीय-
 तयाऽऽपन्ने प्रमादे नानिर्वापणविषयता तस्य कदाचित्संभवति नहि
 विषं मा भुंक्ष्वेति प्रयुक्तेऽपि तद्भोजनमेव शक्यग्रहमुत्तेजनास्पद-
 मिति शिक्षितात्मा कश्चन ब्रूयात् । नहि बहुकृत्यो निगृह्यमाणा
 अपि तास्करीयाद्युत्कटापराधनिर्बद्धाः पुनः पुनस्तत्र तत्र प्र-
 सक्ता एवेत्यपराधानामनवस्थापातः शासनशासित्रोर्युक्तचेष्टावि-
 रहवत्त्वमित्यादयो व्यग्रप्रकारास्तथासति सम्भवेयुरिति साधीयः
 यावत्पापकर्मानुवर्तनं तावत्तत्कर्तृणां यथापराधदण्डार्हतायाः
 “शंका चेदनुमास्त्येव नचेच्छङ्का कुतस्तराम् । व्याघातावधि-
 राशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मृतः नचाऽशङ्का नचोत्तर”मिति श-
 ङ्कासमाधानयोरनवस्थापातप्रसङ्गनिर्मोचकस्य खण्डनकुसुमाञ्ज-

ल्युन्नीतन्यायातिशयस्य पर्य्यालोचनया निरतिशयाया रूढतरत्नात्
न तत्र शासनशासित्रितिकर्तव्यताव्यग्रतावकाश इति । ननु
“कामतः पतनीयेषु मरणाच्छुद्धिमुच्छति । हयमेधायनः शुद्धिः
सार्वभौमस्य भूपतेः । कामतस्तनुपापेषु लोके न व्यवहार्यता । म-
हत्सु चातिपापेषु प्रदीप्तं ज्वलनं विशे”दिति हारीतसंहितावच-
नाभिसन्धिमवधारयमाणैर्व्यवहार्यत्वाभाव एव द्वीपान्तरङ्गताना-
मुपपातकप्रसक्तिविवक्षयेति चेन्न “इति योगीश्वरेणोक्तमुपपापेषु
तत्रतत् तस्मादकामतः पापं प्रायश्चित्तेन शुध्यती”त्युत्तरवच-
नादेव प्रायश्चित्तीयताऽर्हतोपपत्तेः—पाप्मन्यकामकृतलज्जं प्रवृत्तिवि-
शिष्टान्यत्वं वैशिष्ट्यञ्च स्वविशिष्टनिश्चयविशिष्टलसम्बन्धेन निश्चये
स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्यस्वविषयार्थनिष्ठवैधत्वावैधत्वन्य-
तरनिष्ठप्रकारतानिरूपितस्वविषयनिष्ठविशेष्यताकलोभयसम्बन्धेन
निश्चयवैशिष्ट्यञ्च स्वानिरूपिततादृशान्यतरनिष्ठप्रकारतानिरूपितवि-
शेष्यतावत्त्वसम्बन्धेनेति निष्कर्षः इत्थञ्च धर्मे विरोधविशेषास्प-
दीभूतसंव्यवहार्यताविवक्षयाऽसंव्यवहार्यतां न्याय्यतरां मन्यमा-
ना अपि निजश्रेणीहासातिशयमनुपदमनुभूयमानसांसर्गिकनिमि-
त्तेभ्यः प्रतिसन्दधानाः प्रत्युत तेषु वात्सल्योपनीतसंव्यवहार्यता-
मेव समस्तव्यवहाराकारपर्यवेक्षया स्वस्त्ययनैकनिदानतया न्या-
य्यतमां विजानन्तु प्रकृतिपरिषद्द्वारास्तावत्तराम् ।

यद्यपि धर्मः प्रियतमस्तथापि ततः क्वचित्कदाचिदेतन्निव-
न्धप्रसिद्धिप्रसाराभ्यां प्रागेव केवलं प्रच्युतिमापन्ना अप्यात्मी-
यतया तथालेनैव योजनीयाः विपर्ययेण लक्ष्यमाणा अप्या-
र्यसन्तानसमसत्तातोऽव्यावृत्तचराः कथंकारं स्वेभ्यः सर्वशो
व्यावृत्तस्वरूपविशेषसमर्पणयोग्यानिगद्यैरन् पराभ्योऽप्यशेषश्रे-
णीभ्यस्तद्देव व्यवकलनविशेषवत्तां विन्दमाना नोभयातिगा-
मेव श्रेणीं कांचिद्दारयिष्यमाणा अप्यात्मीयतां कथञ्चिज्जह्युः
नवा वयं जहाम आत्मीयतामेतावता तन्निष्ठाम् तदसावाभा-

प्यतेऽभ्यनुज्ञायते च न्याय्यतया निजायां जातौ संव्यवहार्यता हि तेषामाचरितयथोपन्यस्तप्रायश्चित्तानामपुनःप्रवृत्तदुर्वृत्तानाञ्च चातुर्वर्णिकानामिति स्थितम्—येत्वसकृत्समुद्रसंयानद्वीपान्तरप्रयाणप्रसक्ताह्यतिलङ्घिताचारविचारप्रचारप्रबन्धसामान्याश्च मानवा न ते सर्वथैव व्यवहर्त्तव्याः सन्मार्गानुगामिभिर्जातौ जातीयैः परिषद्वरैश्च जातुचित् नवा ते कचिदपि निष्कृतिक्रियाभिः शुद्धिमृच्छन्ति नापि तास्वर्हतावा तेषामुपपद्यते अपरामृष्टेतिकर्त्तव्यताकत्वादजातानुतापत्वादपध्वस्तविहितार्थसाधारण्याच्च नान्यात्वेतस्यागतिर्यथाऽपराधमुपेक्षावर्जमवकल्पत इति नात्र कश्चित्कौटुम्बिको वा जातीयो वा प्रशास्ता वा कचिदप्यपराध्यति यथावन्निरूपकतयेत्यवधेयम्—नानादेशीयमनीषिसामन्तादिपुरुतरप्रार्थनया प्रस्तुतविवादापनुत्तये विहितोऽयं निबन्ध आसेतोराहिमाद्रेराच प्राचीप्रतीचीमहार्णवाभ्यां चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्ययोरविगीतप्रवृत्तये सनातनवैदिकधर्मसंगुप्तये च भूयादिति शिवम्.

व्युत्पादितार्थसार्थं मञ्जुलमत्या विविच्य परमार्थम् ।

धीरास्तु निर्विशङ्काः साराहाराश्च बोधवन्तनिशम् ॥ १ ॥

आदित्यवसुसोमै१८१२स्तु मिते भद्रे शके मुदा ।

विकृतेः कार्तिके मासे द्वितीयस्यां भृगोर्दिने ॥ १ ॥

मालवे रत्नपुर्यां हि निबन्धो निरमाय्यसौ ।

शिष्यसञ्चारशालिन्यां मया लोकार्थहेतवे ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यवर्य्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणत्वाद्यनेकपदाङ्कितजगद्गुरुश्रीमच्छङ्कराचार्य्यश्रीशारदापीठद्वारकासंस्थानाधीश्वरश्रीमत्केशवाश्रमस्वामिदेशिकवरकरकमलसञ्जातजगद्गुरुश्रीमच्छङ्कराचार्य्यश्रीशारदापीठद्वारकासंस्थानाधीश्वरश्रीमद्राजेश्वरशङ्कराश्रमस्वामिविरचिता पर्यटनमीमांसा समाप्ता.

